

Улф Брунбауер

„СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЯТ
НАЧИН НА ЖИВОТ“

*Идеология, общество, семейство и политика в България
(1944–1989)*

Библиотека „Културология“

Издаването на тази книга е с подкрепата на ТРАДУКИ – литературна мрежа, създадена по съвместна инициатива на Австрийското федерално министерство за европейски и международни въпроси, на Министерството на външните работи на Федерална република Германия, на швейцарската културна фондация Про Хелвеция, на КултурКонтакт Австрия, на Гьоте-Институт и на фондацията С. Фишер.

The logo for traduki, featuring the word "traduki" in a lowercase, sans-serif font. A small, stylized graphic element resembling a cross or a plus sign is positioned to the right of the letter 'i'. The text is white and set against a dark grey rectangular background.

traduki

Улф Брунбауер

**„СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЯТ
НАЧИН НА ЖИВОТ“**

*Идеология, общество, семейство и
политика в България
(1944–1989)*

превод от немски език: Румяна В. Станкова

МД „Елиас Канети“

Ulf Brunnbauer
„Die sozialistische Lebensweise“
Ideologie, Gesellschaft, Familie und Politik in Bulgarien (1944-1989)

© 2007 Böhlau Verlag Ges. m. b. H. & Co. Kg, Wien · Köln · Weimar

© Traduki, превод

© Румяна Станкова, *превод*

© Румен Михов-Попа, *корица*

© Недка Николова, *редактор*

© МД Елиас Канети, Русе

<http://www.eliascanetti.org/>

Ноември 2010г. Тираж 500

Книгата е със защитени авторски права. На основание на тази защита правата, в частност върху превода, препечатването, копирането, излъчването чрез радиопредаване, възпроизвеждането по фотомеханичен или друг подобен начин, публикуването в Интернет, запаметяването в устройства за обработка на данни на това произведение, даже само при използване на извадка в резюме от него, остават запазени.

ISBN 978-954-92453-2-5

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор към българското издание	9
Предговор и благодарности	13
Въведение	17
<i>Революцията на ежедневието</i>	19
<i>Идеология и социална практика</i>	29
<i>Държава и общество</i>	37
<i>Основни положения на изследването</i>	44
1. Мобилизирането на масите	63
<i>Саможертва и аскетизъм</i>	63
<i>Комунистическият човек на труда</i>	69
<i>Пукнатини в изопачения образ</i>	75
<i>Патриотичен призив</i>	80
2. „Строим за Републиката“. Младежки бригади в България	85
<i>Упадък и възобновяване</i>	98
3. Димитровград. „Градът на младежта“	103
<i>Хронология</i>	106
<i>Претенции</i>	110
<i>Реалност</i>	118
<i>Социалистическа интеграция</i>	131
4. „Металургичният гигант расте“.	
Кремиковци и новият човек в развития социализъм	137
<i>Икономическите предпоставки</i>	139
<i>Лошо управление в широки мащаби</i>	149
<i>Трудови взаимоотношения при социализма</i>	158
<i>Микрокосмос на българския социализъм</i>	168
5. От аграрна към индустриална държава:	
социалистическото преустройство	177
<i>Възстановяване и начало на индустриализацията</i>	177
<i>Колективизация</i>	179
<i>Бягство от селата в града и урбанизация</i>	187
<i>Индустриализация и създаване на „социалистическата“</i> <i>работническа класа</i>	204

Образование и социална мобилност	217
Жизнен стандарт	223
6. „Социалистическият начин на живот“	239
<i>Политика и начин на живот</i>	<i>239</i>
<i>„Културност“ и борбата срещу „отживелиците от миналото“</i>	<i>244</i>
<i>Социалистически вкус и потребление</i>	<i>257</i>
7. Отечественият фронт. Истински факир на социалистическия начин на живот	293
<i>„От антифашистки народен фронт към „масова обществено-политическа организация“</i>	<i>294</i>
<i>Борбата за социалистическия начин на живот</i>	<i>308</i>
<i>„Социалистическо гражданско общество“?</i>	<i>334</i>
8. Социалистическият начин на живот и дисциплинирането	339
<i>„Морална разпуснатост“ в Партията</i>	<i>339</i>
<i>„Другарски съдилища“</i>	<i>345</i>
<i>Отечественият фронт и малцинствата</i>	<i>358</i>
9. „Основната клетка на обществото“. Социалистическа политика към семейството	377
<i>Семейство и социализъм</i>	<i>379</i>
<i>Социална практика</i>	<i>407</i>
<i>Структурни промени</i>	<i>414</i>
<i>Борба срещу „отживелиците от миналото“</i>	<i>427</i>
<i>Фокус върху стабилността на семейството</i>	<i>449</i>
<i>За и срещу семейната ориентация</i>	<i>473</i>
10. „Повече деца в нашите семейства“. Репродукционна политика	481
<i>Демографско развитие</i>	<i>482</i>
<i>Пронаталистична демографска политика</i>	<i>490</i>
<i>Политика спрямо абортите</i>	<i>519</i>
<i>Провал на репродукционната политика</i>	<i>533</i>
Изводи	547
Източници и литература	559
<i>Непубликувани източници</i>	<i>559</i>
<i>Библиография</i>	<i>561</i>
Указатели	598
<i>Съкращения на български език</i>	<i>598</i>
<i>Таблицы</i>	<i>598</i>

<i>Съдържание</i>	7
<i>Илюстрации</i>	601
<i>Фотографски доказателствени материали</i>	602
Регистър	603

ПРЕДГОВОР КЪМ БЪЛГАРСКОТО ИЗДАНИЕ

Сега, пет години след завършването на немската версия на моята книга „Социалистическият начин на живот“, темата на изследването се връща обратно в страната на своя произход – България. Тези пет години донесоха важни промени за България: междуременно страната е член на Европейския съюз – и на пръв поглед изглежда, че България от 2011 има малко общо с България от ноември 1989, крайната точка на настоящото изследване. Една комунистическа диктатура с държавно планово стопанство е превърната във функционираща демокрация с либерална пазарна икономика. За много граждани и граждани на страната най-тежките години на прехода изглежда като че ли са приключили.

В следващия поглед обаче все още определено се забелязва реалният социализъм от миналото, не само в широко разпространената носталгия, но и в материалната и културната инфраструктура, които се коренят в десетилетията на комунистическата власт. Директно или индиректно, не само интериорът на българските градове, но също и културните нагласи и социалните практики носят отпечатъка на реалния социализъм. Двойствените модернизационни дейности на изчезналият режим се проявяват не само в индустриалните руини, но например и във високия образователен стандарт и високата трудова заетост на жените. Наследствата на реалния социализъм още не са отстранени и известно време все още ще продължават да (съ)формират обществените структури в България.

Поради това не е за учудване, че в българското общество постоянно се говори за социализъм. Дискусиите за комунизма се възпламеняват предимно тогава, когато сега и преди видни личности биват уличени като сътрудници на тогавашната *Държавна сигурност*. От това не останаха недосегаеми нито президентът на държавата, нито членове на кабинета. Тези разкрития и произтичащите от тях дебати обаче допринасят много малко за подобряване разбирането на характера на обществената система на реалния социализъм; те по-скоро на първо място са политически мотивирани. Обратното, от дълго време се създава впечатлението, че в България не се проявява интерес към аналитично изследване на периода 1944 до 1989 г. Антикомунистите поставят на преден план терора и „тоталитарния“ характер на режима, пост-комунистите игнорират тази тема или подчертават – въпреки всичко – модернизационните успехи на комунистическата власт. По този начин се обслужват двете политически течения: те поддържат една недиференцирана историческа картина, която отговаря на съответните виждания на избирателите им. А за тази цел научно изследване на комунизма не е необходимо. Недостатъчният официален интерес се проявява и в това, че достъпът до важни архивни материали (например документите на МВР) бе облекчен едва през последните години, и това не доведе до създаване на държавна институция за изследване на периода на реалния социализъм (както в другите ексосоциалистически държави).

От излизането на моята книга на немски език (2007) обаче бяха направени някои неща по изследването на реалния социализъм в България, поради което моята работа на някои места вече не отразява най-актуалното състояние на изследванията. Индивидуални и институционални инициативи (например биографичните изследвания на Института по културология на Софийския университет и публикациите на *Институт за изследване на близкото минало*) повишиха съществено нашите знания по отношение на важни за българския социализъм политически, социокултурни и икономически развития.

Същевременно при българските изследвания, както и в другите ексоциалистически държави, се очертават две тенденции. От една страна, отново се изтъква старата парадигма на тоталитаризма. Чрез възвръщането на един немъртвец, теорията за тоталитаризма, фокусът се концентрира върху най-горните слоеве на политическата власт; тогава на диктатора, съответно на партийното ръководство, се приписва цялата власт, която се изразява в насилие, терор, индоктринация и ликвидиране на личната сфера. А другата изследователска тенденция се интересува по-скоро от опита и преживяванията на хората, от битовата и социалната история на социализма. Аз не крия, че причислявам моя изследователски труд към това второ направление. Не е ли по-интересно да се изследва животът на хората при социализма, да се пита за смисъла, на който са отдали своя живот – отколкото да се занимаваме само с решенията на Политбюро? Когато описваме системата на реалния социализъм като тоталитарна, ние създаваме на залязлата диктатура един допълнителен триумф, понеже тя самата твърди за себе си, че е контролирала всичко. А че това твърдение е било една химера, ще покаже също и настоящото изследване. Теоремата на тоталитаризма бърка очакванията с резултатите.

Аз нямам за цел да оставя политиката настрана. Напротив: в тази книга масивно става въпрос за политика и идеология, защото без тях животът при социализма (както във всяка друга модерна държава) не може да се разбере. Държавата, партията, комунистическата идеология трябва да се възприемат сериозно, да бъдат анализирани по отношение на техните желания и действия. Следователно целта ми е такава история на бита, която разглежда държавата като централен обществен актьор. Комунистическата власт се опитва да наложи определена представа за ежедневието – което не ѝ се удава поради различни причини, както ще бъде показано в следващите, вероятно предостатъчно много страници. Тази проблемна тематика е изцяло от общо естество – тук България служи като конкретен експериментален пример, чрез който се внася принос към общото разбиране на реалния социализъм; а с това също и към европейската следвоенна история, защото тя е също и историята на комунизма. Освен това в анализа на действията на държавната власт и на възможностите за действия на отделния индивид именно в авторитарния режим аз виждам вродения еманципаторски потенциал на една критична историческа наука. Но с мисловните шаблони на Студената война ние бихме получили много малко нови знания.

В заключение още нещо за моята двойна позиция на страничен наблюдател: като историк, който пише за време, което той самият не е преживял, и за

страна, в която не е израснал (при все че съм прекарал много време в България). Надявам се, че от тази позиция на наблюдател се разкриват нови перспективи. Тук аз нямам предвид, че позицията на външен наблюдател обезателно би била „по-обективна“ (какво значи вече това в историографията!), а по-скоро, че някои неща, които от вътрешна гледна точка принадлежат към непреосмислената нормалност, отвън изглеждат проблемни и следователно достойни за изследване. От комуникацията на тези две гледни точки се поражда това продуктивно напрежение, което допринася за историографския напредък.

За осъществяването на тази комуникация благодаря на Пенка Ангелова и Румяна Станкова. Те направиха възможното сега тази книга за съвременната история на България да е и на езика, на който се изразяват субектите на моето изследване. Г-жа Пенка Ангелова пое инициативата за превода на книгата, затова на нея и на дружество „Елиас Канети“ изказвам моята сърдечна благодарност. Румяна Станкова преведе моята книга, което не само поради нейния обем, но и поради трудния език беше една гигантска задача. Не знам как да ѝ благодаря... Моите скъпи български колеги заедно направиха така, че тази книга поема обратния на Елиас Канети път: не нагоре, а надолу по Дунава.

*Улф Брунбауер
Регенсбург, октомври 2010*

ПРЕДГОВОР И БЛАГОДАРНОСТИ

С тази книга, приета през м. юни 2006 г. като реабилитационен труд към Секцията по исторически и културни науки на „Свободен университет – Берлин“, аз се връщам към централните теми, които ме занимават още от самото начало на моя научен път. Това, от една страна, са проблемите на комунизма в Източна Европа и на социалното дисциплиниране, които съм разгледал в магистърската си теза относно „Лига на времето“ и „Научна организация на труда“ в бившия Съветски съюз, а от друга страна – аспекти на историческото изследване на семейството, по-специално по отношение на социалните, икономическите, политическите и културните фактори, определящи семейството и домакинството, които са предмет на дисертацията ми. Тук аз събирам в едно тези две направления, за да намеря отговор на въпроса, който често съм си задавал по време на моята изследователска работа в България: Какво е означавала комунистическата власт за обществото на тази страна и в каква степен тя е оставила своя отпечатък върху съвременните социално-икономически практики?

В тази връзка моята цел, от една страна, беше да опозная и разбера едно общество, в което съм прекарал много време и с което ме свързват многобройни социални контакти. От друга страна, много бързо ми стана ясно, че разглеждането на въпроса как определен обществен строй формира обществените отношения и поведението на отделния индивид, както и диапазона от действия, които хората си изработват спрямо една много авторитарна държава, представляват централен елемент в една еманципираща, освобождаваща от зависимости историческа наука. Аз разглеждам социалистическата държава, за която тук става въпрос, като пример от опита на модерните държави да формират обществените структури, социалните характеристики и индивидуалните възприятия по такъв начин, че те да възпроизвеждат съществуващите структури на властта. Реалният социализъм, който е представен тук чрез българския пример, беше специфичен по отношение на категоричността и тоталността на своите стремежи за грубо вмешателство, както и в готовността си за прилагане на сила и принудителни мерки за постигане на обществено-политическите си цели. Предмет на тази книга обаче е окончателният провал на реалния социализъм, в намерението му да бъде последен етап на историята и да превърне обществото в точно копие на идеологическите си идеи. Защото – и в това се състои основното заключение на моето изследване – в ежедневните си действия и начин на мислене хората намират начин да игнорират командните претенции на държавата към тях, но в същото време това оставя силен отпечатък и върху тях. Но въпросът как политическата власт се опитва да се закрепва в ежедневното възпроизводство на обществото, не е загубил ни най-малко своята актуалност. По-скоро трябва да се изясни защо при изпълнението на тази самозададена цел реалният социализъм, въпреки своята репресивност, се провали за разлика от западните демокрации.

Разсъжденията по тези теми, които са в основата на тази книга, както и резултатите от моето изследване не са плод на едностранчива, монистична изолация. Книгата наистина има само един автор, но без подкрепата, помощта и критиката на многото хора, на които съм задължен и на които изказвам моята голяма благодарност, тя нямаше да получи сегашния си вид. Остава ми да се надявам, че съм оправдал помощта, която получих от много колеги и колежки – в противен случай ще поема сам своята отговорност. На това място искам да благодаря на Холм Зундхаусен, професор по история на Югоизточна Европа към Института за Източна Европа в Свободен университет – Берлин, където беше написан този труд. Неговите критични забележки и подробни указания бяха винаги желан повод за преосмисляне и промени. Благодарение на него съществува онази интелектуална среда в Института за Източна Европа, която беше много продуктивна за моята работа. Имах възможността да представя два пъти основни глави от книгата си в неговия научноизследователски колоквиум, чиито членове, следвайки добрите традиции на научната критика, поставиха въпроси, които дадоха нови, плодотворни насоки на моите изследвания.

Втори център по история на Югоизточна Европа, който оказа съществено влияние върху моята работа и изследователските ми интереси, е отделът за история на Югоизточна Европа към Университета в Грац, моята научна прародина. Тук на първо място ще спомена Карин Тейлър, с която през годините 2001 до 2003 работихме заедно върху изследователския проект „Семействата и жените в социалистическа България: Идеология и практика“. Много идеи, зложени в основата на тази книга, произтичат от нашите дискусии, но също така и със своята критика Карин помагаше винаги, когато беше необходимо. Резултат от нашите усилия да проследим обикновения делничен живот и ежедневното политизиране на културата при социализма са две съвместно публикувани статии. Друг колега от Грац, който има значителен принос за формулирането на темите и при реализирането на упоменатия изследователски проект, е Карл Казер, ръководител на отдела за история на Югоизточна Европа. Кристиян Промицер, също бивш колега от Грац, беше не само стимулиращ партньор в разговорите. Той ми предостави и информационен материал от собствените си изследвания за евгеничния дискурс в България по времето между войните.

Много важен беше, разбира се, обменът с български колежки и колеги. Етноложката Анелия Касабова ми оказва, както винаги, огромна подкрепа, от която с удоволствие се възползвах, тъй като тя се занимаваше с въпроси от подобно естество. Също така и други сътруднички и сътрудници на Етнографския институт на Българската академия на науките като Милена Бенковска-Събкова, Ана Лулева и Рачко Попов ме подкрепяха със своите съвети и практическа помощ. Имах възможност да обсъждам работата си с редица исторички и историци от Софийския университет, преди всичко с Даниела Колева, Росица Генчева, Искра Баева, Иван Еленков и Алексей Калъонски. И не на последно място, те ми помогнаха да се ориентирам в архива и ми предоставяха данни от свои интервюта. Стимулиращи и много полезни бяха разговорите с Кристина Попова (Благоевград). Тя предостави и възможността в университета в Благоевград да

се проведе дискусия върху части от моя труд. Илияна Марчева от Института по история към Българската академия на науките ме насочи към някои релевантни нови изследвания и ми предостави своите собствени. Антропологът Илия Илиев не само ми помагаше с готовност в практическите неща, но също така направи коментар на две централни глави от настоящата книга. Благодарен съм на социолога Деян Деянов (София), че можах да представя части от книгата си по време на организираната от него конференция в Пловдив. От тази конференция също произтекоха ценни предложения. Васил Проданов, директор на Института за философски изследвания към Българската академия на науките, беше поощряващ партньор в дискусиите и неговите оригинални идеи за тълкуване на българския социализъм се вляха в настоящото произведение. Ивайло Дичев, професор по културна антропология към Софийския университет, ме превеждаше през перипетиите на социалистическата урбанизация в България.

Специална благодарност дължа на всички, които ми предоставиха достъп до източници, които иначе щяха да бъдат труднодостъпни или съвсем недостъпни. На това място искам да спомена Галя Мишева, която отговаря за архива от автобиографии и дневници от времето на реалния социализъм в българския институт „Галъп“ и която ми предостави достъп до него за работата ми по настоящата книга. В тази връзка искам също да спомена за оказаната ми подкрепа от Антони Тодоров от Нов български университет. Достъп до първоначално класифицираните като „секретни“ изследвания на Научноизследователския институт по профсъюзни проблеми, който сега е към КНСБ – Конфедерацията на независимите синдикати в България, ни предоставиха Константин Пашев и Любен Томев, сегашният ръководител на института. Към края на моята работа Елена Попова (София) ми оказа голямо съдействие при издирването на информация в Централния държавен архив в София. Специална благодарност дължа на моите партньорки и партньори при вземане на интервюта и в провеждането на разговори и дискусии. Те с готовност даваха информация за живота си по време на социализма и за натрупания си опит при социализма.

Включените в настоящата книга изследователски работи са финансирани от Австрийския фонд за стимулиране на научни изследвания FWF в рамките на изследователския проект „Семействата и жените в социалистическа България: Идеология и практика“ (Р – 14833). По този проект под ръководството на Карл Казер заедно с мен работиха Карин Тейлър и Анелия Касабова. През многогодишните ми изследвания, при съставянето на текста и по време на хабилитирането ми, получавах голяма подкрепа от моята тогавашна другарка в живота и сегашна съпруга Улрике Щромайер, на която посвещавам този труд. За щастие тя отхвърли моите опити да формирам нашето ежедневие по принципите на „социалистическия начин на живот“.

ВЪВЕДЕНИЕ

През 1958 г. се появява филмът „Любимец 13“ и доставя радост на българската филмова публика.¹ В тази „комедия от грешки“ се съпоставят характерите на двама съвсем различни, макар и еднояични братя близнаци. От една страна, е акуратният, успяващ и надежден Радослав Гълъбов, който е най-добрият нападател на футболния отбор на град Варна, докато неговият брат Радосвет няма постоянна професия, но пък е страстен картоиграч, затънал в дългове. Действието на филма започва с това, че Радослав се влюбва в хубавата Елена от София, когато тя прекарва летния си отпуск във Варна. Той обаче загубва нейния адрес и без него заминава за София, за да намери отново Елена. В същото време софийският футболен клуб „Витоша“ изпраща свой представител до Варна, за да вербува Радослав, тъй като непосредствено преди решаващия мач на сезона се е наложило да освободят най-добрия си нападател поради недисциплинираност. Посредникът на вербуващия клуб „Витоша“ първо „изиграва“ двама по-простици представители на провинциални клубове от Пловдив и Русе, които също търсят футболния нападател от Варна. Но след това той среща брата-близнак Радосвет, който след една гуляйджийска нощ тъкмо става от разхвърляното си легло, и го взема за човека, когото търси. Тъй като Радосвет също иска да напусне Варна, за да избяга от хората, на които дължи пари, той с удоволствие приема щедрото предложение на представителя на клуб „Витоша“ и веднага заминава заедно с него за София, където получава царска заплата, хубаво жилище в центъра на улица „Оборище“ и софийско жителство.

Докато братът-близнак Радослав заедно с един отзивчив стар ерген, с когото се е запознал във Варна по време на отпуската му, търси Елена в София, Радосвет се наслаждава на новото си благосъстояние и на живота в големия град. Той пуши скъпи цигари, хазайката му го обслужва, а за тренировка дори и не помисля. Накрая той даже се запознава с Елена, която го взема за Радослав и отива с него в един ресторант. Там, въодушевени от шампанското, те танцуват суинг, докато Радосвет става нахален и груб, за което получава шамар от Елена, която все още не подозира нищо. След известни перипетии нещата се решават, Радослав намира своята Елена и те започват любовен романс. От целувките в парка не може да ги отклони даже паричната глоба за неморално поведение на обществено място.² Междувременно Радосвет показва футболната си неспособност по време на решаващата игра на ФК „Витоша“ във футболния шампионат и избягва от стадиона с линейка, като симулира нараняване (обаче в болницата наистина го оперират). Истинският нападател Радослав отказва предложението на „Витоша“, понеже сърцето му принадлежи на неговия клуб във Варна и на

1 Режисьор: Владимир Янчев; оператор: Георги Георгиев; сценарий: Любен Попов и Владимир Янчев; продукция: Студио за игрални филми, София, 1958.

2 Пазители на морала в България през петдесетте години наистина са действали в обществените паркове, където между другото са налагали глоби на целуващи се двойки.

неговата Елена, която му изпява за това една хубава песничка в парка.

Този забавен филм в много отношения е илюстративен за централната тема на книгата, за така наречения „социалистически начин на живот“. Първо, този филм се създава във време, когато партийните идеолози започват все повече да се замислят върху въпроса какви отличителни качества трябва да имат обикновените хора при социализма. Второ, филмът символизира важните отговори на този въпрос: а именно, че гражданинът на социализма трябва да бъде честен, надежден, дисциплиниран, лоялен, верен, любвеобилен, спортуващ, очарователен и готов за саможертва. В същото време мързелливците, некадърниците, негодниците, грубияните и лъжците не са добре приети, не намират работа и обществено признание, да не говорим за любов. Филмът дава доста точно изображение на представите за социалистически морал, но на практика няма никаква индикация, че този морал действа в страната на реалния социализъм. Комунистическата партия изобщо не се споменава, и липсват всякакви комунистически емблеми и символи. Единствената масова организация, която фигурира във филма, е профсъюзът, собственик на футболния клуб „Витоша“, а профсъюзните деятели са изобразени не особено ласкателно. В крайна сметка както сюжетът на филма, така и образите на различните характери съвсем малко се различават от подобни западни романтични произведения. Новият човек, скициран в този филм, трябва да бъде в хармония със себе си и обкръжаващата го среда. Той трябва да се труди честно, да не се стреми само към доходи, а да се посвети на романтична любов и да бъде верен и предан.

Времето на революционния патос и на мобилизирането на масите е отминало и добрият човек в нормалния живот заема мястото на революционния борец като представа за идеалния образ на Новия човек на социализма. Не само във филма се реабилитира личният живот и акцентът се поставя върху вътрешните, моралните качества на човека и на неговото общуване с хората. Тези форми на поведение се представят като разбиращи се от само себе си морални дадености, без да се свързват изрично с политическата власт. Те са инструментариумът, с помощта на който хората в едно радикално преобразувано общество трябва отново да се слеят в една общност, като едновременно с това се маркират нови форми на социална дисциплина и контрол в едно комплексно общество. Политическите стратегии, които българските комунисти разработват, за да постигнат състоянието, което те определят като „социалистически начин на живот“, представляват централната тема на настоящото изследване.

Преди обаче да пристъпя към анализа на получените практически резултати, е необходимо първо да изложа моята теоретична изходна база за анализа на реалния социализъм, и по-специално за взаимовръзката между социалистическата държавна власт и обществото, тъй като тя е решаваща предпоставка не само за формулирането на поставените от мен теми, но също така и за интерпретацията на емпиричните данни. Поради това следващият раздел може да се разглежда както като въведение, така също и като преглед на антропологическата и социално-историческата литература за общества на реалния социализъм.

РЕВОЛЮЦИЈАТА НА ЕЖЕДНЕВИЕТО

На 9 септември 1944 г. в България започва нова ера – поне официалното историческо виждане в реалносоциалистическа България определя този ден като дата на успешната социалистическа революция (и така изключва всякаква приемственост с предишния режим).³ На практика Българската комунистическа партия, която непосредствено след Първата световна война вече е втора по сила партия в България, но след 1923 г. е принудена да действа в нелегалност, успява само в продължение на няколко години да се сдобие с цялата власт.⁴ Това довежда до драматични обществени промени, които „не оставят камък върху камък“ и са извършени целенасочено от Партията. Според дефиницията на Валери Бунсе на основните отличителни характеристики на държавносоциалистическите режими те се различават от повечето други диктатури, които са ориентирани към стабилност. За разлика от тях социалистическите режими са „ориентирани към бъдещето, определено антикапиталистически, и се основават на убеждението за бързо преустройство на икономиката, на обществото, и накрая, поне на теория – преустройство на общностния живот.“⁵ Както Жужа Ферге пояснява чрез примера на Унгария, за комунистическите режими е характерна широкомащабна обществена политика, която включва както „систематична социална интервенция във всички точки на цикъла на социалната репродукция“, така и социално-политически отговори на конкретни проблеми.⁶ Господството на Партията и упражняването на държавната власт не са мислими отделно от развитието на обществото в историята на страните на реалния социализъм нито в действителността, нито в представите на партийните ръководства – те са неразделна част от него.⁷

Резултатът от тези целенасочено провеждани преобразувания би следвало да бъде едно комунистическо общество, което да се отличава с безкласовост, справедливост, равенство, хуманност в социалните отношения, стремеж към усъвършенстване, благосъстояние и модерност. Наистина голямо предизвикателство за една страна като България, която по времето на комунистическото

3 В бъдеще е необходимо да се извърши систематично изследване на линиите на приемственост в политическата култура и в стопанско-икономическите виждания преди и след 1944 г. Фактът, че в България през времето между войните не успяват да се наложат демократичнопарламентарните принципи, със сигурност е улеснило установяването на авторитарния режим след 1944 г. В своята стопанска политика българските комунисти използват като опорна точка съществуващия от преди 1944 г. консенсус на политическите елити за централната роля на държавата в управлението на икономиката.

4 Относно вземането на властта от българските комунисти вж. най-последното изложение на Калинова/Баева. Българските преходи 1939–2002, 38–95. До Петия си конгрес през 1948 г. комунистическата партия се е наричала Българска работническа партия (комунисти), съкратено БРП(к).

5 Бунсе. Поддривни институции / Bunce, Subversive Institutions, 21.

6 Ферге. Общество в процес на изграждане / Ferge, A Society in the Making, 13.

7 Вж. Кока. Едно всестранно подвластно общество / Кока, Eine durchherrschte Gesellschaft, 547.

завземане на властта не е известна като модерна страна, а като характеризираща се с дребно земеделие обществена и стопанска държавна структура. Българските комунисти обаче тогава си поставят за цел да преустроят не само властовите отношения и отношенията на собственост, икономическите и институционалните основи на обществото, но те искат да сътворят Новия човек, който да възплъщава един нов – комунистически – морал. Човек, който би трябвало да се отличава коренно в своя мироглед и поведение от „отживелия“ човек на капиталистическа България. Целта е чрез политическото, икономическото и общественото преустройство да се изгради една нова култура, с хора, които да се отличават със своето социалистическо мислене и социалистически форми на поведение. И тази цел българските комунисти споделят с техните другари и другарки от другите страни, преди всичко от Съветския съюз. Възприемането на Съветския съюз като пример за подражание не се дължи само на неговото политическото надмощие в следвоенна България, а и на факта, че някои от видните български комунисти са прекарвали дълго време в Съветския съюз по време на своето изгнаничество, между които са първите трима министър-председатели на държавата – Георги Димитров (1882–1949), Васил Коларов (1877–1950) и Вълко Червенков (1900–1980).⁸ Всъщност приемането на „съветския пример“ се явява резултат от съизмерими предизвикателства: как да се модернизира една предимно земеделска държава и как в едно изостанало и некултивирано общество да се изгради комунизъм?

Пред решаването на тези проблеми преди това вече са били изправени болшевиките, които през 1917 г. извършват социалистическа революция в една от най-изостаналите страни в Европа. При това те си поставят за цел не само да премахнат класовото господство, да преодолеят икономическата изостаналост и изостаналостта на обществото и да въведат нов ред в социалните отношения, но и да извършат основна реорганизация по отношение човека, разглеждан като моделируем във всички негови прояви и взаимоотношения, както пише Щефан Плагенборг в своя преглед върху следреволюционните културни проекти в Съветска Русия:

„Обаче става въпрос за нещо повече от възпитание. Посегателството е тотално и се състои в изискването да бъде променен не само един – макар и голям – отрязък от човешкия живот след революцията, но да се преустрои цялостната природа на човека, при което да се създаде „съветски човек“.⁹

Новият човек трябвало сякаш да увенчае революционните усилия като гражданин на бъдещия комунистически ред. В първите години след Октомврийската революция се конкурират голям брой идеи, свързани с това, с какво

8 Между 1923 г., когато комунистите в България трябва да минат в нелегалност, и 1944 г. приблизително 100 от общо 130 членове на Централния комитет са пребивавали за по-кратко или за по-дълго време в Съветския съюз (Марчева / Marčeva, *Change of the Guard*, Part I, 63).

9 Плагенборг: *Култура на революцията / Plaggenborg, Revolutionskultur*, 349.

би трябвало да се отличава Новият човек и как да се постигне тази цел. Тези представи, които се коренят отчасти в различните течения на радикалната руска предреволюционна интелигенция, следвало да бъдат внедрени в практиката, особено в големите градски центрове на европейска Русия.¹⁰ Започвайки от комуните в Москва и Петроград, в които студенти практикуват радикалните си представи за колективистичен начин на живот, преминавайки през усилията на организацията *Пролеткулт* (*пролетарская культура*), която цели да създаде една оригинална пролетарска революционна култура и да скъса с всичко старо, и стигайки до Алексей Гастев – поет и специалист по въпросите на труда, чиито стремежи били радикално да механизира човека, както и до „Лига на времето“, чиито усилия са насочени към целта да се приучат трудещите се към самодисциплина – всички тези опити през двадесетте години целят да бъде преустроен човекът.¹¹ Болшевишкото партийно ръководство наблюдава тези утопични усилия със скептицизъм и открита враждебност. Обаче от Ленин надолу по йерархията доминира консенсусът, че след успешната защита на революцията в гражданската война в основата на усилията на Партията трябва да стоят съзидателна дейност в областта на културата по пътя на преодоляване на консервативните представи, както и придобиването на модерни начини на поведение и модерни стандарти в образованието, и не на последно място – да се повиши до необходимото ниво производителността на труда за изграждане на социализма. Троцки по-специално изтъква през 1923 г. в сборника от статии „Въпроси на бита“, че сега – след обезпечаването на „диктатурата на пролетариата“ и на „национализирането на най-важните средства за производство – трябва да се революционализира и битът“:

„В какво да се състои днес нашата задача, на какво трябва да се научим преди всичко, към какво да се стремим? Ние трябва да се научим да работим правилно: точно, чисто, икономично. Ние се нуждаем от култура в работата, култура в живота, култура в ежедневието. Ние съборихме господството на експлоататорите – след дълга подготовка – чрез лоста на въоръженото въстание. Обаче не съществува та-

10 Като съвременно описание на опитите да бъде създаден Новия човек вж. подробното изложение на унгарския журналист Рене-Фюльоп-Милер „Дух и лице на болшевиизма“ / René Füllöp-Müller, Geist und Gesicht des Bolschewismus. Основни аспекти на дискурса за революционната култура и нейните различни интерпретации през времето между Октомврийската революция и сталинизма са разработени от Щефан Плагенборг (Плагенборг: Култура на революцията / Plaggenborg, Revolutionskultur). Литературата за различните съветски инициативи за революция в областта на културата е доста обширна. Особено показателен в това отношение е изследователският труд на Ричард Стайтс за „революционните блянове“, които са били в основата на проектите за Новия човек (Стайтс. Революционни блянове / Stites, Revolutionary Dreams). Преглед върху значението на понятието „културна революция“ се представя от Майкъл-Дейвид-Фокс (Дейвид Фокс. Какво е културна революция / David-Fox, What is Cultural Revolution).

11 Вж. цитираната в бел. 10 литература; за Алексей Гастев, както и „Лига на времето“: Брунбауер (Brunnbauer, „The League of Time“); за Пролеткулт вж. Горсен/Кнъодлер-Бунте / Gorsen/Knödler-Bunte, Proletkult.

къв лост, с който да повишим културата с един удар. Тя се нуждае от един дълъг процес на самовъзпитание на работническата класа, и заедно с нея и след нея на селячеството.”¹²

Както се загатва в цитата, Троцки счита задачата за повишаване на културата и революционизиране на бита, на ежедневието за далеч не проста задача. Това проличава ясно в неговите мисли за преустройството на семейството, на което трябва да се отреди важна роля в създаването на новата култура:

„Ежедневният живот е много по-консервативен отколкото стопанския, между другото затова, защото ежедневието се възприема по-неосъзнато отколкото икономиката. В областта на политиката и икономиката работническата класа действа като единно цяло – тя извежда своя авангард – комунистическата партия – на предна линия и осъществява именно чрез този авангард своите исторически задачи. В областта на бита работническата класа се разделя на семейни клетки – отделните семейства. Смяната на държавната власт, даже и смяната на икономическия ред – преминаването на фабриките и заводите в собственост на трудещите се – това оказва своето влияние върху семейството. Но това влияние е само отвън, само косвено, без непосредствено да засяга начините на живот, унаследени от миналото. Радикалното преустройство на семейството и въобще на структурата на ежедневието животно изисква в най-висока степен съзнателните усилия на цялата работническа класа и предполага в самата нея „къртовска работа“ за повишаване на своята вътрешна култура. Тук трябва да бъдат „разорани“ дълбоки слоеве“.¹³

Тази цивилизаторска мисия се вписва дълбоко в идеологията на Съветския съюз, а след Втората световна война в идеологията и на другите държави с комунистическо управление, повечето от които са изправени пред задачата да изградят социализъм в земеделско изостанало общество. „Повишаването на културното ниво“ и „култивирането“ на хората периодично е поставяно в центъра на политическите проекти на управляващите комунисти и е тясно свързано с опита да се утвърди комунистическата идеология. Това касае както насаждането на ценности, които да са отличаващи за социалистическото общество, така и на нагласи и форми на поведение, които да са предпоставка за функционирането на едно градско и индустриално общество. Шийла Фитцпатрик, която подробно е изследвала опитите по времето на Сталин да бъде „култивирано“ съветското население, обобщава различните нива на това културно начинание по следния начин:

„На първо място е културата на основната хигиена – миене със сапун, чистене на зъбите, да не се плюе на пода – и елементарната грамотност, която липсва в значителна част от съветското население. Тук съветската цивилизационна мисия е

12 Троцки. Въпроси на бита, 16 (руски оригинал: Лев Д. Троцки. Вопросы быта, эпоха культурничества и её задачи. Москва, Красная нов', 1923).

13 Пак там, 39.

формирана подобно на мисиите на другите европейски нации сред изостаналите местни хора, обаче трябва да се отбележи, че в съветския случай в „изостаналите елементи“ са включени руските селяни. На второ място се набляга на неща като поведението на трапезата, на публични места, отношението към жените и основни познания за комунистическата идеология. Това е нивото на културата, изисквано от всеки градски жител. Третата част от културата, която преди е наричана „буржоазна“ или „дренбуржоазна“, е културата на доброто поведение, включваща добрите маниери, правилния говор, красивото и подходящо облекло и известно признание на високата култура на литературата, музиката и балета. Това е „вишето“ абсолютно ниво на културата, което се очаква от управляващата класа, от членовете на новия съветски елит“.¹⁴

Намерението да се революционизират културните нагласи и начините на поведение на хората е, от една страна, израз на функционалната необходимост за разпространение на „модерните“ ценности и, от друга – да бъдат установени обществените норми на комунизма. Чрез концепциите за Новия човек и на „социалистическия начин на живот“ се цели социалистическата идеология да стане хегемонна, като бъде приведена в съответствие със социалната реалност, и да стане безспорна основа на живота в социализма. Според понятията на Бурдийо става въпрос за създаване на „непосредствено и мълчаливо съгласие“, което „е основата на онова отношение на доквично подчинение, което ни обвързва с всяка наша фибра към съществуващия обществен строй“.¹⁵

Този стремеж към културна хегемония се намира в неразделна връзка с целта, а именно – да се постигне цялостно дисциплиниране и рационализиране на обществото. То не може да заобиколи бита и културата на хората, а напротив – трябва да има за цел реорганизацията на битовите рутинни навици и нагласи, както подчертават различни теоретици на модерното време. Това е също израз на факта, че съветската държава и създадените по неин образец народни демокрации се възприемат за модерни държави и се отличават – както и някои модерни западни държави – с всеобхватна държавна намеса в обществото и в политиката си към масите. Последният аспект се проявява особено ясно в социалистическите държави, тъй като те мобилизират масите не само в случай на война, но изтъкват като активно и доброволно участието им в изграждането на икономиката и на политическата структура на обществото. За да се доведат изостаналите общества, каквито са били без съмнение руското общество през 1917 г., както и българското през 1944 г., до така разбираното „модерно“ общество, е било необходимо всестранно преустройство в областта на културата, както установява например Дейвид Хофман в своя анализ на ценностните ориентации, залегнали в основата на сталинизма:

„Социалното преустройство обаче изисква не само научно разбиране на обществото. То изисква също и средства за промяна на мисленето и поведението на хората.

14 Фитцпатрик. Ежедневен сталинизъм / Fitzpatrick, Everyday Stalinism, 80.

15 Бурдийо. Практически разум / Bourdieu, Praktische Vernunft, 119.

То се нуждае от внедряване на нови културни норми и стойности, които да направят делничния живот, бита подреден и продуктивен“.¹⁶

Тази културна революция е насочена по-специално към работническото съсловие, понеже то се определя като ядро на социалистическото общество и като онази част от населението, която първа ще приеме образа на Новия човек. Работниците поемат ролята на отстранените аристократични и буржоазни слоеве и трябва да станат културтрегер в новото общество. В съответствие с това дейностите на съветската държава се насочват към широкомащабно създаване на модерна индустриална работническа класа. Всъщност многобройното съсловие на работниците възниква едва след ускорената индустриализация от края на двадесетте години.¹⁷ Изискванията за ефективност, дисциплина, чистота, точност, деловитост и грамотност следователно са в центъра на сталинистката културна политика. Те трябва не само да направят работниците и работничките по-производителни, но също и да формират по-рационално бита, ежедневиия живот на гражданите и гражданките.

Разбира се, тези два проекта – за по-голяма производителност и за по-рационално формиране на бита на работническото, са двете страни на един и същ медал, както по убедителен начин това е представено от Е. П. Томпсън в неговия новаторски труд за „Възникването на английската работническа класа“. Реализирането на необходимите за една модерна промишлена икономика рационалност, дисциплина и ефективност става възможно само защото и ежедневиият живот на работника – не на последно място и на цялото общество – е организиран с премерена разумна рационалност. За това през 19-ти век в Англия се грижат не само държавата и директорите на фабриките, но и пуританските проповедници.¹⁸ Работници, които в понеделник, или вероятно даже и във вторник, след напиване в края на седмицата трябва да си отспиват („пиян понеделник“), довеждат до ужас собствениците на фабриките и защитниците на обществения морал.

Подобна интернализация на дисциплината във фабриките и нейното разпространение върху цялото общество, което вече е постигнато от утвърдените индустриални общества, със сигурност са се надявали да постигнат и комунистическите правителства. Защото нито апелът към аскетична саможертва в името на светлото комунистическо бъдеще, нито въвеждането на принудителна работа представляват дългосрочно изпълними методи за изграждане на едно социалистическо общество. Такива методи на дисциплиниране и мобилизира-

16 Хофман. Сталинистки ценности / Hoffmann, Stalinist values, 8.

17 За възникването на съветското работничество и усилията на болшевиките за възприемане на нова култура – усилия за „окултуряване“ вж.: Чейз. Работниците, обществото и съветската държава / Chase, Workers, Society, and the Soviet state; Флитцер. Съветските работници и сталинистката индустриализация / Flitzer, Soviet workers and Stalinist industrialization; Зигелбаум. Създаване на съветски работници / Siegelbaum, Making Workers Soviet.

18 Томпсън. Създаването на английската работническа класа, по-конкретно Том 1 / Thompson, The making of the English Working Class, insbesondere Bd. 1.

не чрез труд са свързани не само с висока политическа цена и икономическа неефективност, но освен това те се оказват също така неуспешни за интернализацията на работната дисциплина и на рационалността, понеже произлизат от принципно ирационалното разбиране за време.¹⁹ Антонио Грамши в своя анализ на успеха на капиталистическата фабрична дисциплина установява, че дисциплина във фабриките може да се въведе само чрез въвеждане на обществена дисциплина – дисциплина и в обществото, което е извън непосредствената работна сфера:

„Историята на индустриализацията винаги е била една непрекъсната борба срещу „животинския“ елемент в човека (и днес съществува в още по-подчертана и груба форма). Тя представлява един непрекъснат, често болезнен и кървав процес на подчиняване на естествените, животинските, примитивните инстинкти чрез поставянето им под контрола на новите, непрекъснато разширяващи се и все по-строги норми и навици за ред, точност и прецизност“.²⁰

Задачата на обществената идеология в такава ситуация е да наложи интернализацията и всеобщото приемане на необходимостта от дисциплиниране.

„Ако се окаже принудителен натиск върху обществото като цяло [...], тогава се развиват пуритански идеологии, които придават на присъщото за тях прилагане на насилие привидната форма на убеждаване и постигане на консенсус“.²¹

В Съветския съюз със специалната задача да дисциплинират населението и да преустроят и нагодят неговия ежедневен живот към изискванията на производството, се заемат Партията, държавните институции и различни други организации (протестантски проповедници, разбира се, няма на разположение), за да се отговори на изискванията на модерното общество и да се догони изостаналостта в развитието.²² Тази задача обхваща усилията работниците да бъдат доведени до интернализация на работната дисциплина, да бъде повишено общото културно и хигиенно ниво на населението, да бъдат отстранени „назадничавите“ елементи на ежедневието (например религията). Тя включва и модернизиране на семейните отношения, рационално организиране на по-

19 Вж. Хофман. Сталинистки ценности / Hoffmann, Stalinist Values, 29f. Мероприятия като Стахановското движение и Ударничеството, съчетани с принуда и терор, всъщност краккотрайно са мобилизирали огромно количество от работническия потенциал. Обаче те се оказват по-скоро контрапродуктивни както за въвеждането на промишлена дисциплина, така и за внедряването на установени обществени стандарти. За разясняване на времето на сталинизма и на вътрешно присъщите проблеми на една обществена политика, която е вярвала, че може да ги пренебрегне по пътя на временни ограничения и като се позовава на каризмата на водача, вж. Хансън. Време и революция / Hanson, Time and Revolution, 134–170.

20 Грамши. Философия на практиката / Gramsci, Philosophie der Praxis, 389.

21 Пак там, 390.

22 Вж. Хофман. Сталинистки ценности / Hoffmann, Stalinist Values, 186.

треблението и рационално задоволяване на потребностите, както и регулиране на биологичното възпроизводство в съответствие с икономически и политически преценки и съображения.²³ Новите материални реалности, създадени от социализма, също са предназначени да помогнат за извършване на прелом в развитието и претворяването на социалистическата култура и начин на живот. В крайна сметка битието определя съзнанието и двете трябва да бъдат поставени на една научна, планова основа. Нищо не може да онагледя по-добре засилената целенасоченост на проектите за модернизиране, отколкото новопостроените при социализма градове. Така например Стефан Коткин пише за построения през тридесетте години южно от Урал град на стоманата Магнитогорск:

„Никъде другаде чувството на еуфория от възродените от революцията възможности през 30-те години на ХХ в. няма по-ясно свидетелство от това в Магнитната планина. [...] Магнитогорск остава основна емблема на великата промяна, чрез която целта на Просвещението да се използва науката, за да се усъвършенства обществото, се свързва с откритието на Френската революция за политическата мобилизация и се филтрира през индустриализацията и съпътстващото израстване на работническата класа“.²⁴

Разбира се, съветските лидери искат не само просто да модернизират културата на своята страна, но и да преобразят човешката натура и да наложат специфични социалистически ценности. Както съветската държава, така и нейните източноевропейски сателити разбират, че тяхната власт в крайна сметка не може да почива само на терора и на потисническия апарат, но също така зависи от характеристиките и формите на поведение на гражданките и гражданите. Тяхната цел е социалистическите норми да станат определящи за всички естествени неща, общи за членовете на обществото, да са *common sense*, неподлежащ на съмнение здрав човешки разум. Държавата иска да постигне това, като действа активно за интернализиране на „обща форма и категории на възприятие, както и на обща форма и категории на мислене“ и въвежда „държавни форми на класификация“.²⁵ Пропагандирането и разпространяването на социалистическите ценностни отношения и възприемането на реалностите продължава през цялото време на съществуването на реалния социализъм, въпреки че в интензивността на съответните усилия, както по времето на тяхното прилагане, така също и между отделните държавносоциалистически страни, се открояват ясни различия. Обаче българското ръководство например чак до началото 80-те години на 19 век – поне в своите публични изявления – не се предава и никога не се отказва от вярата във възможността за създаване на Новия човек и в изграждането на комунизма. За да се постигне тази цел, е трябвало още при социализма да се изградят такива форми на поведение и културни

23 Виж темите от книгата на Хофман (пак там).

24 Коткин. Магнитна планина / Kotkin, Magnetic Mountain, 18.

25 Вж. Бурдийо. Практически разум / Bourdieu, Praktische Vernunft, 117.

нагласи, които да характеризират и бъдещия начин на живот при комунизма, които да представят бъдещето в условията на настоящето.²⁶

Както в България, така и в другите страни на реалния социализъм за тази цел е изградена мрежа от институции за културна продукция и за пропагандиране и разпространение на ценностите на социалистическото общество. Тяхната задача е да помогнат за пробива към „социалистическия начин на живот“. Тази представа включва не само „модерни“ качества, така известни от западните общества, но също и някои качества, които да отличават начина на живот в социалистическото общество от този в капиталистическото общество. Всъщност най-изпъкващата отличителна характеристика на социалистическия начин на живот е неговият колективизъм. Това намира израз, от една страна, в изповядването на принципа за равенство и солидарност, и от друга страна – в изискванията към гражданина колективно и активно да се включи в изграждането на социализма и да подчини личните си интереси на общите интереси. По-точно казано, идеолозите на „социалистическия начин на живот“ мислят, че колективните и личните интереси се сливат и съвпадат. В резултат на тези представи се получава едно много силно наблюдаване върху „морала“, който е трябвало да накара хората да се жертват за комунизма и за неговия триумф по цял свят. Така в Съветския съюз, както под управлението на Сталин, така и при Хрущов, се провежда широка пропаганда за спазването на „комунистическия морал“, който се счита като предпоставка за това, съветският човек да може да се посвети на изпълнението на приоритетите, които партийното ръководство прокламира от името на цялото общество, на „народа“. В този контекст Дебора Филд пише за моралните кампании по времето на Хрущов:

„Според вижданията на Хрущов развитието на икономиката, поддържането на реда и преходът напред от социализъм към комунизъм изисква активни, ентузиази-

26 На това място е уместна една терминологична бележка във връзка с обозначението на изследваната в настоящия труд политическа система, понеже както в собствената ѝ номенклатура за обозначение, така и в западната научна номенклатура имаше и има разлики. Преди време Андрю Робъртс пледира за това, държавите от Източния блок да бъдат обозначени като „комунистически“ и да се избегне използването на алтернативните непрекъснато ползвани понятия „държавносоциалистически“, „социалистически“ и „реалносоциалистически“, понеже тези понятия нямат необходимата целенасоченост и съдържат известни противоречия (Робъртс. Държавата на социализма / Roberts, The State of Socialism). Аз обаче предпочетох по-диференцирана терминология, която отразява до голяма степен използваната по това време езикова практика: „комунистически“ означаваше, от една страна, партията и представянето на нейните цели, а „социалистически“ бе общоприето обозначение на вече постигнатото и на конкретната политика (виж също концепцията на „социалистическия“ начин на живот, който едва в бъдеще би преминал в „комунистически“). А „реалносоциалистически“ служи, както и преди, като аналитично понятие за характеризиране на реално съществуващата политическа, обществена и икономическа система на социализма, и, не на последно място – защото този термин също така насочва към разликите между намерения и постигнати резултати.

рани, самоотвержени работници, хора, необезпокоявани от семейни проблеми, от конфликтни емоции и от незаконни желания“.²⁷

Да постъпваш „морално“, означава не само да работиш прилежно и дисциплинирано, да уважаваш и цениш социалистическата собственост, да повишаваш своето образование, да поддържаш солидарно и приятелско общуване с хората от твоето обкръжение, но също и да формираш своя личен и семеен живот по предварително указаните предписания за „социалистически начин на живот“. Но този Нов човек – човекът на реалния социализъм обаче – както беше показано във встъпителния пример от филма в началото, вече няма много допирни точки с аскетичния, смел, самоотвержен, атакуващ старото професионален революционер, който преди Октомврийската революция и в първите години след това е в основата на большевишките представи за човека на комунизма. Дьорд Конрад и Иван Селени описват доста сполучливо този нов тип личност така:

„Така се ражда „революционерът на бита“, който е изцяло чужд на всякакво екстремистко или бунтарско отклонение, конструктивният революционер, който се отличава от средностатистическия си съгражданин по това, че във всички области на живота се справя оптимално. В работата си той се отличава с по-голяма прилежност, в семейния си живот е образцов, като водач на превозно средство се отличава с по-разумно шофиране, при поддържане на градината проявява по-голямо старание, той повишава непрекъснато своето образование, за да напредне, той не забравя никога, че всички блага дължи именно на това общество, и когато другите забравят това, той им го напомня“.²⁸

Както става ясно от цитата, революционализирането на бита, утвърждаването на „социалистическия начин на живот“ и налагането на комунистическия морал засягат както обществената, така и частната сфера, като при това в различни периоди от време и в различните държави на реалния социализъм има различия при определяне на основните първостепенни задачи. Във всеки случай между комунистическите партийни ръководства преобладава широк консенсус за това, че културната революция може да бъде успешна само тогава, когато в нея се включи и „домашната сфера“ – сферата на дома. Да, „домашният фронт“ даже се счита за фронта, който ще бъде приобщен най-трудно.²⁹ В семействата има много силни „останки“ от миналото, например като религиозност, които се отстраняват много трудно: може да бъдат закрити молитвените домове, да бъдат затворени свещениците, но да се провери дали между своите четири стени семействата все още остават религиозни – това надхвърля потенциала за надзор и контрол дори на репресивните комунистически държави. Следователно

27 Филд. Непреодолими различия / Field, Irreconcilable Differences, 613.

28 Конрад/Селени. Интелигенцията по пътя към класовата власт / Konrad/Szelényi, Die Intelligenz auf dem Weg zur Klassenmacht, 307.

29 Бухли. Археология на социализма (Buchli, An Archaeology of Socialism, 24).

както семейните отношения, така също и домашният живот трябва да бъдат поставени на социалистически основи, поради което комунистическият режим навсякъде без изключение придава голяма тежест на семейната политика и на създаването на „социалистическо семейство“.³⁰ Хората трябва в своето ежедневие да интернализират правилата на социалистическия колективен начин на живот, тъй като техният подреден частен живот се счита за предпоставка за съответното им функциониране в общество – това също е една представа, която в никакъв случай не е чужда на западните общества. Всеки, който не почита своята съпруга като равна с него или я мами, не може да се смята за Нов човек, даже и да идва винаги точно на работата си, да се абонира за партийния вестник и да участва в дискуссионните кръжоци на своя местен партийен комитет.

Голям брой образователни и агитационни мероприятия, учебници и вестници, радио- и телевизионни предавания, както и филми подготвят познанията на хората за това – как трябва да се държи, какво поведение трябва да има гражданинът на социалистическото общество както в къщи, в своя дом, така също в общуването си със своите съграждани. Целият живот, всички аспекти на социалната и материалната среда трябва да бъдат организирани рационално и в съответствие със зададените правила – предписания за комунистически морал. Това по принцип е естетически проект, тъй като е всеобхватен и свръхдетерминиран. В България например това се изразява в широка „естетическа пропаганда“ през 70-те години, целта на която е да доведе до преустройство не само на външния свят, но и на вътрешния свят, на душевността и на социалните отношения според принципите на красотата.³¹

ИДЕОЛОГИЯ И СОЦИАЛНА ПРАКТИКА

Инициативи, които трябва да реорганизируют домашния живот по предписанията на „социалистическия начин на живот“ и „комунистическия морал“ и да революционизират ежедневния живот, неизбежно водят до вмешателство на социалистическата държава в частния живот на своите гражданки и граждани. Непризнаването на правото на лично пространство и на легитимността на интересите на отделния човек според автори като Марк Гарселон и Олег Хархордин е важна характеристика на държавносоциалистическия строй.³² Държавата не

30 За комунистическата семейна политика, виж най-общо: Кербли. Социалистически семейства /Kerblay, Sozialistische Familien; за идеологията на равноправието, както и за комунистическата политика към жените и нейните двойствени последици виж между другото следните обзорни резюмета: Янкер. Жените при комунизма / Jancar, Women under Communism); Волчик/Мейер. Жените, държавата и партията в Източна Европа / Wolchik/Meyer, Women, State, and Party in Eastern Europe.

31 Вж. интерпретацията на сталинизма, представена като тотално произведение на изкуството от Борис Гройс (Гройс. Сталин – тотално произведение на изкуството / Boris Groys, Gesamtkunstwerk Stalin). За „естетическото възпитание“ в България вж. стр. 263.

32 Гарселон. Сянката на Левиатан / Garcelon, Shadow of the Leviathan; Хархордин. Разобличаване и лицемерие / Kharkhordin, Reveal and Dissimulate.

само заема публичното пространство, което е широкомащабно политизирано и идеологизирано, но и непрекъснато се опитва да проникне в частната сфера. Защото, от една страна, в съответствие със своите идеологически предписания държавата се опитва да преустрои сферата на частния живот, и от друга страна, подхожда към тази сфера с голям скептицизъм, тъй като тя трудно се поддава на контрол, и следователно може да се окаже изходна точка на опозиционни дейности. Именно привидно тоталният контрол на държавата върху частния живот и нейните претенции да подчини и него на своята идеология се определят като доказателство за тоталитарния характер на режима на реалния социализъм.

Противодействието на това, както често се констатира в описанията за обществата на реалния социализъм, е оттеглянето обратно в личната сфера, нещо, което Партията най-накрая акцептира. Дьорд Конрад и Иван Селени пишат следното за опита на социалистическата държава и нейната идеология да се разпростре и в сферата на частния живот:

„Всъщност е вярно, че западният идеал за разделянето на частния от обществения живот е пуснал доста силни корени в източноевропейското общество, така че животът на движението – с няколко „почетни“ изключения (като например обръщението „другарю“ между съпрузи или когато синът доносици за баща си, ако той има погрешни възгледи) – не успява да проникне в ежедневието на семейството. Затова в борбата срещу приватизирането (на живота) сталинизмът не постига даже и по времето на своя разцвет такива блестящи резултати както в Китай, където и семейният съюз е съставна част на политическия апарат. [...]

През следсталинския период политиката не влиза в домовете на гражданите през вратите, понеже агитаторите, които преди това чрез звънене на входната врата получават достъп в домовете, са заменени от телевизионния екран. Цялостното политизиране на ежедневието е премахнато. Гражданинът на държавата спечелва обратно неприкосновеността на своята частна сфера. През работното си време той трябва да работи, а не да политизира, а през свободното си време прави това, което му харесва. Ако се занимава с политика в частния си живот, по-скоро ще има неприятности, обаче нищо няма да му се случи, ако вместо от политика се интересува от футбол, музика, колекциониране на пощенски марки или отглеждане на пощенски гълъби.”³³

В Чехословакия Комунистическата партия дори активно поощрява оттеглянето обратно към частната сфера в рамките на „нормализацията“ след потушаването на Пражката пролет. Тя обещава на хората „спокоен живот“ и се надява, че щом се посветят предимно на своето лично щастие, гражданите и гражданите няма да поставят политически искания и не биха се обявили публично за борба против хегемонията на Партията.³⁴

Този пример показва, че би било погрешно, ако от така нареченото оттегляне към частната сфера се правят заключения за маловажност на комунистическата

33 Конрад/Селени. Интелигенцията по пътя към класова власт / Konrad/Szelényi, Die Intelligenz auf dem Weg zur Klassenmacht, 298 u. 305.

34 Брен. Бягства през уикенда / Bren, Weekend Getaways, 125-127.

идеология в социалната реалност и ежедневиия живот. Тъй като, първо, в някои социалистически държави продължава да има идеологически мотивирани, отчасти масивни вмешателства на държавата в частния живот, поради това че в реалния социализъм – по думите на Цветан Тодоров – „определени сфери на обществото, въпреки необходимостта от компромиси с реалния свят, са детерминирани от идеологически принципи“³⁵. Политически вмешателства и идеологически логики по-скоро присъстват в обществото на реалния социализъм, отколкото в либерално-демократичните, пазарноикономически системи, които функционират в съответствие с други принципи и логики на обществения строй.

Партията и нейните кадри не могат да пренебрегнат идеологията, понеже тя е важна съставна част от легитимацията на тяхното господство, както и на претенцията – да бъдат изпълнители на обективните закони на общественото развитие. Без идеологията господстващите класи в реалния социализъм едва ли биха оправдали присвояването и преразпределянето от държавата на общественния добавен продукт, както и не биха намерили оправдание за трансцендентната си властова позиция, отхвърляща демократичния процес на намиране на решения. Освен това те се нуждаят от идеологическа обосновка за мобилизирането на работната сила на населението, което е неизбежно за постигане на целите на развитието. Доминиращите групи в обществото се опитват да засилят и запазят позициите си, като определят норми за значимост, за поведение и културна изява и представят своите собствени интереси като интереси на цялото общество. Те представят своето господство не като водено от интереси, а като служещо на общото благо. Чрез контрол над държавните институции, на културната продукция и медиите Партията подчертава тази своя цел и това обяснява голямото значение, което се отдава на ежедневиите ритуали, на празниците и тържествата при социализма.³⁶ В същото време пропагандата на „социалистическия начин на живот“ отразява вижданията на номенклатурата и комунистическата интелигенция за морален и подреден живот при социализма и ги представя като общ идеал, като обективна норма, която трябва да бъде основа на живота при социализма, неподлежаща на съмнение – една операция, която е сравнима с легитимационните стратегии на модерните бюрокрации. Или както казва Пиер Бурдийо:

„Докса (Доха) е един особен възглед за света, това е гледната точка на властващите, която се представя и налага като общ възглед на всички; това е мирогледът на тези, които управляват държавата, като властват над нея, и които са наложили своите възгледи, защото те са създали тази държава“³⁷

35 Тодоров. Гласове от ГУЛАГ-А / Todorov, Voices of the Gulag, 5.

36 Върху значението на идеологията за легитимиране на властовите претенции на интелигенцията като централна преразпределителка на добавената стойност акцентират Конрад/Селени. Интелигенцията по пътя към класова власт / Die Intelligenz auf dem Weg zur Klassenmacht; вж. също: Буравой/Лукач. Светлото минало / Burawoy/Lukács, The Radiant Past 29 и. 82f.; Кидекел. Самотата на колективизма / Kideckel, Solitude of Collectivism, 22f.

37 Бурдийо. Практически разум / Bourdieu, Praktische Vernunft, 121.

Значението на идеологията като инструмент за легитимност и за политическо управление се проявява в ежедневието на хората по много начини и не само поради това, че мотивираната чрез идеологията политика променя материалните и социалните основи на живота. Особено засегнати са членовете на Комунистическата партия, понеже те трябва да служат като пример за морално поведение и са съответно наказвани от Партията за нарушения на морала.³⁸ В ежедневието на „безпартийните“ опитите за установяване на идеологическа хегемония над тях намират израз например чрез наличието на масивен апарат за следене, който наблюдава и частната сфера, както и в детерминиране на биографията чрез идеологически категории, които предоставят или отнемат на хората определени възможности. Политическата власт прониква до „най-фините разклонения“ на обществения и личния живот.³⁹ Област, в която идеологическите виждания и мотивираните от тях политически мероприятия са особено релевантни в ежедневието, е биологическото възпроизводство, което във всички модерни държави представлява оспорвано поле между обществена намеса, от една страна, и лични интереси, от друга страна, и засяга централни въпроси относно представите за култура на морала. Екстремален пример в това отношение представлява Румъния под управлението на Чаушеску, където след 1966 г. се прилага радикална демографска политика, която подлага сексуалните отношения, следователно и частния живот на гражданките и гражданите, на наблюдение, контрол и управление от държавата.⁴⁰ В тази връзка Гейл Клигман пише:

„Доминацията на обществената сфера и проникването в личната сфера са решаващи за успешното прилагане на знаково насилие и служат като ефективен механизъм за интегриране на индивидите във функционирането на социалистическото общество“.⁴¹

Поради това стилизацията на „домашното огнище“, домакинството като сфера на автономия и морален интегритет води до заблуждения. Домът трябва да се разбира по-скоро като място, където се провеждат най-важните договаряния между държавата и отделния индивид, касаещи определянето на жизнения му път, както например установява Дейвид Кидекел.

38 Чрез примера на Съветския съюз това е описано и от Хофман (Хофман. Сталинистки ценности / Hoffmann, Stalinist Values, 57-87.

39 Вж. Кока. Едно всеотранно подвластно общество / Kocka, Eine durchherrschende Gesellschaft, 548.

40 Най-доброто описание на политиката на възпроизводство в Румъния под управлението на Чаушеску, която между другото се характеризира с радикална забрана на абортите (въведена през 1966 г.), е: Клигман. Политиката на двуличие / Kligman, The Politics of Duplicity; последиците от тази политика описва подробно румънският документален филм „Експеримент 770“; вж. също: Доу. Демографска политика и генеративно поведение в Румъния / Doh, Bevölkerungspolitik und generatives Verhalten in Rumänien.

41 Клигман. Политиката на двуличие / Kligman, The Politics of Duplicity, 14.

„От всички социални институции домакинството доставя началния контекст, повода за сблъсък между държавата и отделния индивид, като посредници при взаимодействието между културата и труда, и оказва влияние върху политическата идеология и практика на властващите, по-конкретно в селските и селско-работническите общества“.⁴²

В много системи на реалния социализъм домът наистина до голяма степен е единственото място, където хората донякъде съхраняват политическата и идеологическата си автономия. Но в същото време би било погрешно той да се разглежда като действително „частна“ сфера.⁴³ Както ще бъде показано по-обстойно в процеса на настоящото изследване, социалистическата държава обявява семейството за основна клетка на обществото и се представя за негов най-добър защитник. В същото време обаче това декларирано намерение се свързва със стремежа не само да бъде установен контрол на държавата върху семейството, но също така да се преустроят и семейните отношения според идеологическите предписания, за да се изградят „социалистически семейства“.⁴⁴ Семейството трябва да служи като важен инструмент за преустройството на обществото и бива мобилизирано от държавата за различни цели, при което споменатата репродуктивна политика представлява само най-явният опит на държавата да използва семействата за своя „дневен ред“ и да управлява тяхното развитие в изпълнение на централните планови задания.

В ежедневието живот има голям брой определени от държавата рамкови условия, възможности и ограничения, които формират семейния живот независимо от това, дали хората ги възприемат като нахлуване в личния им живот или не. Не на последно място, поради това, че социалистическата държава (както и други модерни държави) без съмнение предпочита съвместен живот в семейството пред другите форми на отношения между хората. Поради тази причина трябва да се гледа сериозно на опита на държавната власт чрез своя репресивен, социално-политически и агитаторски потенциал „коренно да преустрои обществените отношения до техните най-фини разклонения“.⁴⁵ Факт е, че именно в реалносоциалистическите общества частната сфера е политическа и поради широкомащабния монопол на държавата върху най-важните ресурси на производството и възпроизводството и начина, по който тя идеологически си служи с тези ресурси, семеен живот, който да не е под влиянието на държавата, е възможен само в периферията на обществото. Под императивите на властта са и семейните, и личните отношения, а социалната сфера е изпълнена с експлицитни и имплицитни призови за спазване на социалистическия ред, като често актьорите попадат под тяхното въздействие, без да осъзнават това.⁴⁶

42 Кидекел. Самотата на колективизма / Kideckel, Solitude of Collectivism, 23).

43 Вж. Крийд. Опитомяване на революцията / Creed, Domesticating Revolution, 3.

44 Вж. Клигман. Политиката на двуличието / Kligman, The Politics of Duplicity, 28.

45 Линденбергер. Диктатурата на границите / Lindenberger, Die Diktatur der Grenzen, 22.

46 Пак там, 34. Много от това важи естествено за модерните общества, дори истински конституира модерната държава и социалните дейности в нея. Също и в либерално-

Освен това, на второ място, идеологията изпълнява определена роля също и тогава, когато привидно не играе никаква роля, а присъства само под формата на обикновен ритуал. В своето есе „Опит да се живее в истината“ Вацлав Хавел чрез примера на един месар описва типичното поведение на подвластните в държавносоциалистическите общества. Те изразяват своята лоялност към системата, като излагат на показ комунистически символи в своите частни помещения или като вземат участие в публичните изяви на режима. Тези символи представляват отношение към нещо по-висше, а именно – към идеологията, независимо дали подвластните я признават, или не. Те знаят обаче, че като показват тези символи, си издействат от властта правото да ги остави на спокойствие.⁴⁷ Гейл Клигман означава тази стратегия като „двуличие“, която заедно с откритото „съучастничество“ става важен елемент от хабитуса на гражданите и гражданите на социализма, които придобиват уменията да се държат така, че да не влизат в досег с насилническия апарат на държавата.⁴⁸ По този начин комунистическото господство се стабилизира, обаче – това заключава например Клигман – в дългосрочен план то е минирано, понеже, от една страна, управляваните по множество различни начини се опитват да манипулират системата, а от друга страна, демонстративността на просто формалния или принудителен характер на идеологическия конформизъм все повече и повече подкопава легитимността на господството на Партията: „Но когато двуличието и съучастничеството характеризират отношенията в цялото общество, самата система е крехка и структурно уязвима на взривяване отвътре“.⁴⁹

С това обаче аз не искам да представя в бинарна опозиция идеология и „действителни“ възгледи, които двуличното поведение на хората е прикривало. По-скоро двата свята, в които живеят хората при реалния социализъм, са реални: както „идеологическият“ свят, така и светът „на живота“ – както например подчертават Майкъл Буравой и Янош Лукач.⁵⁰ Утвърждаването на идеологията представлява важна съставна част на социалната практика, което невинаги бива разпореждано само отгоре, а понякога идва и отдолу, тъй като показното демонстриране на идеологическа лоялност засилва позицията на съответния гражданин в конкурентната борба за дефицитни средства.⁵¹ Идеологията се превръща в дискурс, който вече не касае абсолютни истини или съдържания, а публична, ритуализирана изява на конформизъм.⁵² От тази гледна точка идео-

демократичните общества личният живот (privacy) е изцяло една илюзия, понеже „общественото“ се съдържа в „личното“ (вж. Бурдийо. Практически разум / Bourdieu, *Praktische Vernunft*, 118 u. 135). Различията в това отношение между капиталистическите и социалистическите системи са по-скоро в интензивността на проникване на обществената в частната сфера и по никакъв начин не трябва да се търси някаква онтологична разлика.

47 Хавел. Опит да се живее в истината / Havel, *Versuch, in der Wahrheit zu leben*, 28.

48 Клигман. Политиката на двуличие / Kligman, *The Politics of Duplicity*, 14.

49 Пак там, 15.

50 Буравой/Лукач. Светлото минало / Burawoy/Lucács, *The Radiant Past*, 82.

51 Пак там, 83.

52 Вж. Юрчак. Всичко беше винаги, докато не свърши внезапно / Yurchak, *Everything*

логията е форма на идентичност, която може да се практикува от прагматични съображения и служи за конкретизация на легитимни изисквания. Защото, в края на краищата, идеологията дава конкретни обещания и назовава конкретната, отговорна за тяхното осъществяване институция: Комунистическата партия, която обещава цветущо бъдеще, мир, справедливост и всеобщо благоденствие, равноправие на жените и самоуправление на работниците и възприема себе си като инициаторка на обществения прогрес.

По този начин социалистическата държава създава когнитивни структури, чрез които да бъде възприемана – това от една страна обяснява нейната стабилност, обаче я прави много уязвима по време на кризи: защото колкото по-голяма е пропастта между претенция и реалност и колкото по-малко идеологията съвпада с живата реалност, толкова по-голям става дефицитът на легитимност на властващата партия. Още повече че тя представя себе си като сила, определяща всичко – ръководна сила (което всъщност е записано даже в Конституцията). Това е в пълна противоположност на капиталистическите общества, в които не *един-единствен актьор* трябва да поеме отговорността за всички несполуки, а идеологията много по-незабележимо се свързва с ежедневните практики и властта (привидно) е децентрализирана и анонимна.⁵³ Това съществено различие е заплаха за успеха на идеологията, както пише Катрин Вердери в контекста на отношенията между работничеството и социалистическата държава:

„Има тенденция самата форма на партийна власт на работното място да съсредоточава, политизира и насочва народното недоволство, което капиталистическите общества по-успешно разсейват, деполитизират и отклоняват, срещу себе си. По този начин социализмът създава пукнатина между „нас“ и „тях“ – между работници и партийни лидери, на основата на ясното съзнание, че „те“ „ни“ експлоатират. Това осъзнаване е още едно нещо, което подрива социалистическия режим. С думите на Грамши преживеният опит на хората при социализма е това, което не позволява на утопичния дискурс на социализма да стане хегемонен – не позволява, т.е. превръща принудата в съгласие“.⁵⁴

За да не допуснат да се стигне чак до там, на комунистическите партии им се налага да покажат известна гъвкавост и да направят някои отстъпки, както и да сключат с населението компромиси, които всъщност са в противоречие с идеологията. Поради това, че не допускат съществуването на – колкото и мнимо да е – автономно гражданско общество и неполитизирано публично пространство, както и поради централизирането на властта, комунистическите партии в края на краищата стесняват полето на своите действия и трябва да приемат факта, че гражданките и гражданите, за да направят така, че да се припокриват идеология и социална реалност, както изисква Партията, си изработват едно много

Was Forever, Until It Was No More, 24f.

53 За създаване на когнитивни структури от модерната държава виж: Бурдийо. Практически разум / Bourdieu, *Praktische Vernunft*, 119.

54 Вердери. Какво беше социализмът / Verdery, *What was Socialism*, 23.

пресметливо отношение към държавата, като приемат само частично нейните норми за поведение.⁵⁵ От това възниква една особена реформираща динамика, тъй като Партията и държавата трябва да намерят нови отговори относно неформални решения на проблемите и във връзка с разминаването на социалната практика и идеологическите цели задания. Отговори както от идеологическо, така и от практическо естество, както пише Джералд Крийд в своя анализ „Опитомяване на революцията“ в българското село:

„Пълната отговорност на патерналистичната държава за обществото го принуждава да приеме много от тези мерки даже когато те са в противоречие с други държавни структури и цели – една ситуация, която наричам „несъвместимо допълване“. Такова несъответствие обаче провокира държавно компенсиране чрез силно разширяване на програмите за реформи, което от своя страна създава в селските жители и други хора нови нагласи за по-силна интеграция на социалистическата система и предизвиква по-радикални реформи [...]

В опита си да управляват всички измерения на своето общество социалистическите държави не оставят област извън своя обсег, или още по-точно – извън своята отговорност. Всяко решение, което предизвиква проблеми другаде, представлява просто още един проблем за държавата. Няма област от живота, която да може да бъде жертвана безнаказано, няма частен сектор, който да търпи обвинения или да бъде призван към сътрудничество. В резултат самите социалистически плановици и лидери се оказват в положение постоянно да търсят баланс между потенциално противоречиви потребности, за да постигнат някакъв вид допълване.”⁵⁶

Партийните ръководства осъществяват това „допълване“ не само като стартират инициативи за преодоляване или премахване на несъответстващи практики, но и като приспособяват идеологията, без обаче да се отказват от нейните най-важни елементи. Това води, от една страна, до по-висока идеологическа гъвкавост и до преформулиране на определени идеи, и от друга – до известна идеологическа арбитраност, защото на базата на „приспособени“ промени на официалната идеология се дава възможност донякъде много различни или даже противоречиви постъпки на засегнатите да бъдат легитимирани като „социалистически“. Институционален израз на идеологическата хетерогенност са разминаващи се представи на различни ведомства и организации относно целите, фокусирани върху различни елементи от официалната идеология.

55 Вж.: Борнеман. Да живееш в двата Берлин-а / Borneman, Living in the two Berlins, 98.

56 Крийд. Опитомяване на революцията / Creed, Domesticating Revolution, 5 u. 8.

ДЪРЖАВА И ОБЩЕСТВО

На ниво социална практика разминаването на идеологическите изисквания и на социалната реалност се проявява в бързо разпространяване на неформалните отношения, които се стремят да компенсират както вътрешноприсъщите недостатъци на „икономиката на дефицита“, така и концентрацията на власт с нейните липсващи механизми за обратна връзка.⁵⁷ Те допринасят за стабилизиране на системата и за подобряване на условията на живот, но същевременно съдействат за подкопаване на реалносоциалистическия строй, понеже Партията на основата на нейните идеологически и политически предпоставки приема тихомълком тези неформални отношения, но не може – или го прави само частично – да ги формализира, тъй като това в крайна сметка би означавало отказ от съществени принципи на реалносоциалистическата система. Такъв път неизбежно би довел до трансформиране на системата и до загуба на „ръководната роля“ на Комунистическата партия, което става ясно в края на 80-те години.

Все пак неформалните практики не се развиват непременно в опозиция на партията и държавата, които често – експлицитно или имплицитно – ги търпят. Много ниши и мними свободни пространства съществуват като такива *вътре* в системата и се структурират под натиска на системата. Държавни служби например оставят работници или селяни кооператори да вършат частната си работа („част-прома“) и фактически ги подкрепят, като не ги наказват за злоупотребите с работно време и с обществена собственост. В някои случаи това прераства в официално поощряване на неформални практики, които поради това съществуват не в противовес на обществения сектор, а в симбиотична, респективно паразитна връзка с него. За много стопански предприятия тези компромиси са необходими, за да продължат да работят, а семействата по този начин могат да повишат значително стандарта си на живот. Един изгоден за режима страничен ефект е фактът, че по този начин гражданите и гражданите през свободното си време се занимават с неполитически дейности и в същото време придобиват илюзията, че извършват автономна, независима дейност, в която „ние“ „ги“ изиграваме.⁵⁸ „Двуличието“ и „съучастничеството“ не е чуждо и в действията на държавата. От друга страна, неформалността прави стопанския живот все по-безпланов и поради това ефективността на стопанските реформи, които имат за цел не да преодолеят социалистическата икономическа система, а да я подобрят, намалява непрекъснато, понеже всяка намеса на държавата води след себе си непредвидими последствия, които се отклоняват много от границите на очакваното, и неформалните практики много пъти провалят системата.

57 За стопанско-научен анализ на „икономиката на дефицита“ виж естествено Корнай, който въвежда това понятие: Икономика на дефицита / Kornai, The economics of shortage. Икономическите и обществените аспекти на сенчестата икономика се анализират също и в следните текстове: Лос. Втората икономика / Los, The Second Economy; Сампсън. Втората икономика / Sampson, The Second Economy; Леденева. Руската икономика на услугите („връзките“) / Ledeneva, Russian's Economy of Favours.

58 Вж. Кидекел. Самотата на колективизма / Kideckel, Solitude of Collectivism, 69.

Поради това с популярната в социално-историческото изследване на ГДР концепция на т.нар. *Eigen-Sinn* – „свое-нравие, свое-мислие“, не би трябвало да се означава привидно автономното или дори изразяващо съпротива преследване на собствени интереси, а поведенчески модел, при който човек наистина може частично да се изплъзне от намеренията на партията, от една страна, обаче, от друга страна, по принцип той също е свързан с господстващата идеология и практика. „Своенравното“ поведение например може да се състои в това, своеволно да си присвоиш политиката на партията и да се ползваш от официалните възможности, без обаче обезателно да изпълняваш очакванията, които партията е свързала с предоставянето на тези възможности. Всъщност „интересите“ на социалните актьори, техните потребности и възприятия на действителността, техният хабитус и тяхната идентичност не са независими от политиката и идеологията на режима.⁵⁹ Сюзън Гал и Гейл Клигман посочват тази комплексна взаимна зависимост между държавния сектор (съответно обществото) и социалните практики на семействата, които преследват собствените си интереси:

„Вместо ясно очертаното „нас“ срещу „тях“, или „частно“ срещу „обществено“, съществува едно повсеместно самовграждане или вплитане на тези категории една с друга. Всеки до някаква степен е съучастник в системата на протекции, лъжи, кражби, шикалкавене и двуличие, чрез които системата оперира“.⁶⁰

Сферата на общественото прониква трайно в частната сфера, но става и обратното. В тази връзка констатираните резултати от социално-историческото изследване на ГДР може да се генерализират така: да се прави ясно разграничаване на сферите на политическо управление и на социална автономия е също толкова погрешно, както и строгото деление на управляващи и управлявани.⁶¹ Политическите вмешателства на държавната власт взаимодействат с ежедневното общуване на хората със социалните структури и условията, определящи техните действия. Томас Линденбергер говори за „многообразни *симбиози*“ в отношението между партийна диктатура и социални групи, респ. актьори.⁶² Това е израз и на формулираната от Джералд Крийд „несъответстваща комплементарност“, с която се отличава системата на реалния социализъм.⁶³ Следователно интерпретацията на реалния социализъм в бинарни категории не съответства на комплексността на тези общества и на взаимнообвързаността на

59 Вж. Линденбергер. Диктатурата на границите / Lindenberger, Die Diktatur der Grenzen, 24.

60 Гал/Клигман / Gal/Kligman, The Politics of Gender, 51.

61 Бауеркемпер. Социалната история на ГДР / Bauerkämper, Die Sozialgeschichte der DDR, 57f.; вж. Линденбергер. Диктатурата на границите / Lindenberger, Die Diktatur der Grenzen, 34.

62 Линденбергер. Диктатурата на границите / Lindenberger, Die Diktatur der Grenzen, 30 (подч. в оригинала).

63 Крийд. Опитомяване на революцията / Creed, Domesticating Revolution, 5.

техните институции, а много повече рефлектира върху идеологическите модели на тълкуване.⁶⁴

Широкото разпространение на неформалните отношения на всички равнища на социализацията и техните в средносрочен план стабилизиращи, обаче в дългосрочен план подривни, въздействия върху реалносоциалистическата система принадлежат към съществените характеристики на реалния социализъм.⁶⁵ Обхватът на неформалните отношения и идеологически несанкционирани практики както на населението, така и на държавните институции показва, че парадигмата на тоталитаризма не помага за разясняване на динамиката на държавно-социалистическите системи. В своята проста форма моделът на тоталитаризма гласи, че в държавите на реалния социализъм господстващите комунистически партии контролират всички области на политическия, икономическия и обществения живот, независимо дали поради склонност към подчинение на управляваните и идеологическо индоктриниране или, в краен случай, чрез терор и репресии. Тази представа се оказва много практична за западните държави по време на Студената война, за да демонизират комунистическия противник. Но това демонизиране се разминава с реалността, на което например самата Катрин Вердери е свидетел в Румъния по времето на Чаушеску, чийто режим без съмнение е един от най-репресивните комунистически режими на своето време: „Преди всичко аз разбрах веднага, че претенциите на партията за цялата власт над румънското общество биваха разрушавани всеки ден чрез всепроникващата анархия“.⁶⁶ Също така и Дейвид Кидекел показва в своя анализ на колективизираното румънско село, че не всички местни събития и развития са определяни от националната политика и че институциите на социалистическата държава са се трансформирали чрез социалните отношения.⁶⁷ Джералд Крийд пише, че социалистическата система в България става все по-хаотична, колкото по-комплексно става обществото и колкото повече се разширяват неформалните структури, които държавата, въпреки декларациите за контрол над тях, фактически не може да контролира, защото това надхвърля нейните възможности.⁶⁸

Както констатира Джон Борнеман, теорията на тоталитаризма, която разглежда цялостния живот в реалния социализъм като управляван от държавата

64 Вж. Алексей Юрчак. Критика на опитите за бинарно тълкуване / Alexei Yurchak, Kritik binärer Deutungsversuche (Всичко беше завинаги, докато не свърши внезапно / Yurchak, Everything Was Forever, Until It Was No More, 4-8).

65 На това се акцентира също напр. в социално-историческото изследване на ГДР Вж.: Кока. Едно всестранно подвластно общество / Кока, Eine durchherrschte Gesellschaft, 551; Линденбергер. Диктатурата на границите / Lindenberger, Die Diktatur der Grenzen, 17.

66 Вердери. Какво беше социализъм / Verdery, What was Socialism, 8.

67 Кидекел. Самотата на колективизма / Kideckel, Solitude of Collectivism, 4.

68 Крийд. Опитомяване на революцията / Creed, Domesticating Revolution, 8; вж. също констатацията на Кристоф Бойер (Christoph Boyer), че „компетентността във всичко“, съсредоточена в един център, както и свръхорганизацията на обществения живот често пъти са довеждали до хаос (Бойер. Приносът на социалната история / Boyer, Der Beitrag der Sozialgeschichte, 21).

и партията, води до погрешно отъждествяване на идеалния модел, съответно на интенциите на партията с практическите реалности.⁶⁹ Но нито общественото развитие, нито развитието на живота на всеки отделен човек протичат в съответствие с целите на партийната диктатура. Реалностите на живота още по-малко се „съобразяват“ с демонстрираната ръководна воля на държавата (като например чрез стопанския план). Тези демонстрации носят все повече и повече характер на ритуали и всеки знае, че те не отразяват действителността, или я отразяват недостатъчно добре. Джон Борнеман пише в своя анализ на промяната на идеологията в ГДР през 80-те години: „Планът има предимно религиозни или комунистични функции и чак на второ място са икономическите му функции“.⁷⁰

Това обаче не означава, че тези ритуали нямат никакво въздействие, защото те репрезентират образа на обществото, който властта проектира върху населението като идеален модел и като норма за адекватно социално поведение. Ритуализираното представяне и олицетворяване на идеологически мотивираните цели задания и на реалността – такава, каквато я възприема господстващата партия, предоставят на подвластните една схема, по която могат да ориентират собствените си действия и понятията, с които самите те говорят за себе си. Поради тази причина следва да се обърне внимание на интенциите на режима, въпреки че резултатите от социалистическото строителство не съответстват на интенциите и на централните партийни решения, както например подробно разглежда това Стивън Коткин в своето монументално проучване на също така монументалния и емблематичен проект на новия съветски град Магнитогорск:

„Въпреки че е необходимо да се гледа отвъд тях, такива намерения, програми и политики са отговорни за сферите на действие, в рамките на които се проявява поведението на отделните индивиди“.⁷¹

Следователно би било погрешно да се рисува една дихотомична, черно-бяла картина на социалистическата система, в която държавата и обществото си противостоят диаметрално. Подвластните действително често имат чувството, че „ние“ (народът) стоят срещу „тях“ (партията, държавата). Това чувство на противостоене се подхранва от липсата на истинска демокрация, от политизирането на всички области на живота, от контрола на държавата, както и от упражняването на принуда.⁷² Паралелно с това протича идентификация на частната сфера с морал, автономност и интимност, докато обществената сфера се възприема като нещо враждебно и чуждо. Официалните действия и разгласяваните съобщения се приемат като „лъжливи“, а собствените като „истинни“. В дискурса на дисидентите това се превръща в същинска идеология, която прави

69 Борнеман. Да принадлежиш към двата Берлин-а / Borneman, *Belonging in the two Berlins*, 163f.

70 Пак там, 79.

71 Коткин. Магнитна планина / Kotkin, *Magnetic Mountain*, 21.

72 Вж. Вердери. Какво беше социализъм / Verdery, *What was Socialism*, 23; Клигман. Политиката на двуличието / Kligman, *The Politics of Duplicity*, 4.

ясно разграничение между официалното публично пространство, в което не може да има истина, и от друга страна – истинското правдиво контраобщество на дисидентите. Вацлав Хавел например обозначава публичното демонстриране на идеологически конформизъм като „живот в лъжа“, докато дисидентът живее в истината.⁷³ Този дисидентски дискурс прозира в анализите на реалния социализъм, в които държавата и публичната сфера, от една страна, контрастно се разграничават от сферата на частния живот и на обществото, от друга, а привидно лоялното поведение на гражданите и гражданите се интерпретира просто като съзнателна демонстрация на конформизъм. С представата за двойствеността общественият живот се описва като натрупване на неморални приспособленчески дейности и погазване на правила и норми, като по този начин се опростяват много по-сложните отношения между власт, идеология и социална практика, както подчертава Алексей Юрчак:

„Това, което може да се пропусне при подобно тълкуване, е решаващият и парадоксален факт, че огромен брой хора, живеещи при социализма, искрено подкрепят неговите фундаментални ценности и идеали, въпреки че в ежедневните си дейности може да изглеждат „двулични“, тъй като в действителност редовно нарушават много норми и правила, представени в официалната идеология на тази система“.⁷⁴

Между държавната власт и обществото няма ясно изразена дихотомия, а сложни взаимовръзки.⁷⁵ Следователно, вместо да се предпоставя бинарна опозиция при действията в обществената и действията в частната сфера, между властващи и подвластни, между идеология и социална практика, е важно да се проследи „живяната“ идеология и реалната действителност на реалния социализъм. Идеологията и базираните на нея политически вмешателства не са само нещо външно, с което човек може да се съгласи или да му опонира, в много отношения тя структурира полето на действия и хабитуса на хората на социализма. Тук се съгласяваме с написаното от Кристоф Бойер: „Ежедневието съдържа още по-плътни, макар и незабележими, интензивно натрупващи се „символи на социализма“. То формира хабитуса, то канализира биографиите“.⁷⁶ Алексей Юрчак например показва това емпирично в своя анализ на нагласите на младите хора в Съветския съюз през седемдесетте и осемдесетте години. Те са както добри комунисти, т.е. вярват в основните ценности на комунизма и в неговия триумф, но също така разпознават и куките идеологически фрази, и се присъединяват към някои ритуали само за да покажат, че са добри съветски граждани. Нито артикулирането на идеи, противоречащи на официалната идеология, нито действия, които не са санкционирани официално, не представляват непременно

73 Хавел. Опит да се живее в истината / Havel, Versuch, in der Wahrheit zu leben.

74 Юрчак / Yurchak, Съветска хегемония на формите / Soviet Hegemony of Form, 484.

75 Вж. Бойер. Приносът на социалната история / Boyer, Der Beitrag der Sozialgeschichte, 23; Линденберггер. Диктатурата на границите / Lindenberger, Die Diktatur der Grenzen, 22.

76 Бойер. Приносът на социалната история / Boyer, Der Beitrag der Sozialgeschichte, 24.

актове на съпротива срещу системата.⁷⁷ Крис Хан също констатира, че комунистическите режими са могли да останат толкова дълго на власт не само поради доминиращата роля на Съветския съюз, а защото такива важни елементи на неговите идеологически и морални постулати като равенство и справедливост са се ползвали във висока степен от всеобща народна подкрепа.⁷⁸

И невинаги обезателно ценностите на комунизма са тези, които придават на господството на Партията известна идеологическа легитимност: национализъмът, който в някои социалистически държави – между които и България – от шестдесетте години става важна съставна част на официалната реторика и на държавната политика, разширява тази база на легитимност и така дава по-големи възможности на народа поне отчасти да се идентифицира с режима. Обръщането към национализма показва, че социалистическите режими са осъзнали ясно необходимостта от създаването на широка база от ценности, на ценностна система, която да може в съществените си части да бъде възприета от населението. Както изтъква Крис Хан, преобладаващата част от гражданките и гражданите на социалистическите държави не са били нито пламенни комунисти, нито убедени дисиденти:

„Но в повечето държави, през по-голямата част от времето, повечето „обикновени хора“ просто приемат системата за една даденост, приспособяват се към нея и се включват към нея със своя живот, без да се присъединяват нито към Комунистическата партия, нито към някоя дисидентска група. С други думи, те „я карат някак си“, така както правят хората в други видове общества“.⁷⁹

Че това „преживяване някак си“ доста дълго време не води до дестабилизиране на системата, се дължи – освен на активното потискане на опозицията – и на това, че държавата предлага идеологически тропи, които са подходящи за създаване на субективност и за артикулация на кохерентни идентичности. Социалистическата държава сътворява много притчи, които някои хора съзнателно приемат (както например историята за прогреса), или несъзнателно интернализират. Шийла Фитцпатрик установява: „Повечето хора интернализират историите, които са обществено достойние в дадено общество в определено време“.⁸⁰

Да се твърди, че всички хора или че само голямата част от хората конституират идентичностите си само в рамките на понятийността, зададена от социалистическия режим, значи да се отиде твърде далеч.⁸¹ Обаче социалистическата

77 Юрчак / Yurchak, *Soviet Hegemony of Form*, 502.

78 Хан. Въведение: социална антропология и социализъм / Hann, *Introduction: social anthropology and socialism*, 13.

79 Пак там, 12.

80 Фитцпатрик. Ежедневен сталинизъм / Fitzpatrick, *Everyday Stalinism*, 8.

81 Карен Петроне например прави ясна разлика между населението на градските центрове и по-висшите и даже средните партийни кадри, чиито собствени проекти в голяма степен носят белезите на съветските тропи, и хората на ръба на обществото, които едва ли са били докоснати от това. Помежду им има голяма разлика в интернализирането на

държава успява чрез своите закони, чрез своя институционален апарат, своя контрол върху икономиката и със своята постоянна идеологическа агитация да проектира и зададе „нормални биографии“, които формират основните линии на повечето жизнени биографии на хората.⁸² Това води до интернализиране и хабитуализиране на голям брой идеологически постулати, които съвсем не са схващани като такива, обаче се превръщат в неподлежащи на преосмисляне основи на живота при социализма. Когато хората говорят „по болшевишки“ (*speaking Bolshevik*), както го формулира Стивън Коткин, това не означава, че лъжат, а че говорят на езика, който са научили и за който знаят, че на този език ги разбират другите, „важни“ хора (което не изключва възможността да говорят и други езици). Затова значението на идеологията се състои не толкова във видното място, което ѝ е отредено в речите на партийните конгреси и масовите манифестации, а поради нейната способност да се закрепва здраво в привидно периферните и маловажни области на живота. В проучването си за един колхоз в бурятска АССР в Сибир, отдалечен на хиляди километри от центъра на съветската власт, Каролин Хъмфри пише:

„Съветската идеология е предназначена да се занимава фактически с всеки аспект от живота и е необходимо да се положат изключително големи усилия, за да се види, че има идеологически инструкции за всеки социален феномен [...] Следователно е грешка да се разглежда официалната идеология просто като противовес на обособената сфера, наречена „реален живот“ или „ежедневен живот“. Най-вече поради причината, че идеологията е институционализирана, тя трябва да се разглежда като интегрална част от властовата структура, която е част от „ежедневния живот“. Това, разбира се, не означава, че идеологията обхваща цялото съзнание на хората, а само че формира част от съзнанието на всеки един човек.”⁸³

Държавата доминира в областта на идеологическата продукция и се опитва да въведе в живота на своите граждани и гражданки идеологическите си задания, като именно чрез тях иска да превърне живота им в изява на успеха на своята идеология. Комунистическите партии преследват изпълнението на една „тотализираща“ програма и искат да поставят общественото развитие под върховенството на политиката и идеологията. Всъщност обаче, както вече бе упоменато, в повечето случаи това не им се удава, даже само поради простата причина, че политическите манипулации водят след себе си неочаквани последствия и поради това резултатите от практикуваната идеология не съответстват на нейната изходна точка. Обаче възникналите в резултат на това практики се допускат в определени граници поради съображения за идеологическата кохерентност и за запазване на политическата власт.

съветската идеология – Петроне. Животът стана по-радостен / *Petrone, Life Has Become More Joyous*, 204.

82 За концепцията на „нормалната биография“ и нейното приложение за България вж.: Колева. Биография и нормалност.

83 Хъмфри. Колектив „Карл Маркс“ / *Humphrey, Karl Marx collective*, 7.

Държавата дълго време е в състояние да задава правилата на играта, в които рамки се извършват процесите на договаряне относно възможното и невъзможното.⁸⁴ Както при всяка игра някои играчи напускат игралното поле, а други нарушават правилата. За това има предупреждения, жълти и червени картони. Едни отбори са дисциплинирани, а други – по-малко дисциплинирани. Но през по-голямата част от времето мнозинството от играчите се придържа към правилата и се опитва да постигне по възможност най-големи успехи; други играчи пък искат да преминат през играта колкото е възможно по-незабележимо. Освен това добрите играчи се научават да правят фалове зад гърба на съдията и съдията също не свири при всяко нарушаване на правилата, за да не наруши хода на играта. Да оставим настрана това, че някой и друг от страничните съдии е подкупван и затова невинаги вдига флагчето си, когато някой нападател е в засада. С въвеждането на пасивния офсайд създателите на играта разрешават на някои играчи известно време да играят и не по правилата, щом не се намесват активно в играта. Чак след като главният съдия се оттегли, заплатите на футболистите вече не се изплащат и реформите на правилата на играта правят свиренето на реферите все по-непонятно, а в същото време някои съдии изобщо се отказват да свирят по новите правила, а други са хванати в груби манипулации на играта, тогава много от най-влиятелните играчи се обръщат към нов вид спорт, който познават от телевизията и който изглежда много по-атрактивен.

ОСНОВНИ ПОЛОЖЕНИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Проблеми

На базата на тези предварителни теоретични разсъждения за естеството на реалносоциалистическия режим и отношението между държава и общество настоящото проучване има за цел да внесе своя принос в изследването на обществената политика на реалния социализъм в България. За мен при това от особено значение са опитите на държавата и на партийното ръководство да преобразуват по социалистически начини на живот, респективно – социалните практики и структурата на бита на населението.

В центъра на моята работа стоят дефинициите, начините на реализация и резултатите от „социалистическия начин на живот“, т.е. стратегиите за внедряване на политиката в бита на хората. Чрез това фокусиране аз се опитвам да свържа обществената и политическата история, като при това разглеждам политическата сфера не като последователност от политически събития, а по-скоро възприемам държавата като актьор в социалното пространство, който влиза в процеси на споразумения с други актьори, бива повлияван от тях и от своя страна упражнява обратно въздействие върху тях – но самата тя в никакъв случай не е хомогенна. България освен това ми служи като типичен пример за изследването на комплексните взаимодействия между държава и общество в реалния

84 Вж. Коткин. Магнитна планина / Kotkin, Magnetic Mountain, 235.

социализъм поради две различни причини. На първо място, нивото на научните изследвания по тези въпроси по отношение на България е много скромно (виж по-долу), което, на второ място, е свързано с това, че откъм исторически събития България привидно няма кой знае какво да предложи, което би могло преди или след 1989 година да привлече научния интерес. Но точно поради това тази държава е подходяща за изследване на реалносоциалистическата „нормалност“ и на типично идеалните общественно-политически намерения и цели на една управляваща комунистическа партия. Следователно това изследване се разбира не като принос към българската национална история, а като принос към научното изследване на все още спорния въпрос за отношението между власт и общество в държавния социализъм.⁸⁵

Българският социализъм е сравнително незрелищен и не може да предложи въстания и политически вълнения, които примерно биха били сравними с тези в ГДР (1953 г.), Унгария (1956 г.), Полша (1956 г.) или в Чехословакия (1968 г.). България не може да се конкурира за международно внимание също така и със своята съседка Югославия и нейния самоуправляващ се социализъм, защото България не е извървяла свой собствен път към социализма, а е следвала предано съветския модел. В своето външнополитическо развитие България остава също така един сигурен съюзник и приятел на Съветския съюз и продължава да бъде опора на съветския комунизъм и тогава, когато той открито е отричан от все повече хора в самия Съветски съюз след поемането на властта от Горбачов през 1985 г. Властването на българските комунисти всъщност е всичко друго освен либерално, но и не се отличава с това ниво на репресии, което характеризира режима на Чаушеску в съседна Румъния. Това създава на България репутация за нормалност на реалния социализъм, който не се отличава с големи особености, като се изключи насилствената асимилация на турското малцинство през годините от 1984 до 1989 г.

Държавни експеси на насилие в България действително може да се отбележат само в първите години след Втората световна война. Така между декември 1944 г. и април 1945 г., още преди установяването на еднопартийната комунистическа диктатура, така наречените народни съдилища осъждат на смърт около 2 700 души, между които голям брой бивши депутати и министри. Над 9 000 други обвиняеми са осъдени на затвор и хиляди хора са изпратени в трудови лагери за „превъзпитание“.⁸⁶ По този начин в България под мотото „изкореняване на фашизма“ сметките със стария режим се разчистват по много радикален начин. По принцип и след вземането на властта българските комунисти в продължение на дълъг период от време са безцеремонни в отношенията си към своите действителни и предполагаеми противници. След Парижкия мирен договор през февруари 1947 г. те вече почти не се съобразяват с мнението

85 Вж. в тази връзка научните изследвания за ГДР, които са водещи по своя обем и качество: Бауеркемпер. Социалната история на ГДР / Bauerkämper, Die Sozialgeschichte der DDR; Линденбергер. Диктатурата на границите / Lindenberger, Die Diktatur der Grenzen.

86 Калинова/Баева. Българските преходи 1939–2002, 59.

на Запада и през 1947–1948 година отстраняват остатъците от политическата опозиция, в повечето случаи чрез насилие. След разрива между Сталин и Тито (1948 г.) България също е залята от вълна от репресии, насочени срещу действителните и подозираните за симпатизанти на остракирания Тито. Срещу влиятелния заместник министър-председател и известен представител на местните български комунисти Трайчо Костов например през декември 1949 г. се провежда „съшит“ по съветски образец показан процес, в който Костов е осъден на смърт за шпионаж, за връзки с Тито и за противосъветска дейност. Още същия месец той е екзекутиран.

В рамките на борбата с действителната и предполагаемата опозиция, както и в изострената борба против „врага с партиен билет“, срещу „кулаците“ и срещу „класовите врагове“ между 1948 и 1953 години хиляди заподозрени са изпратени в печално известния трудов лагер, намиращ се на дунавския остров Белене, където много от затворниците умират поради нечовешките условия в затвора и жестокостта на надзирателите.⁸⁷ През 1950 г. са водени около 2 300 съдебни дела за политически провинения, една година по-късно те са повече от 2 700, а в средата на 1952 г. около 2 300 души са интернирани в трудови лагери. Съпротивата на селяните срещу колективизацията е задушена с твърда ръка.⁸⁸ Хиляди семейства, смятани за политически ненадеждни, са депортирани от големите градове и от граничните области на вражеските държави Турция, Гърция и Югославия към вътрешността на страната.⁸⁹ Според актуални

87 Пак там, 100; срв. Мигев. По въпроса за установяването на съветски модел на социализма в България, 37–41. По данни на общинския регистър на община Белене през периода 1949 до 1959 г. са починали 154 обитатели на лагера Белене – число, което изглежда доста малко (Стоянова/Илиев. Политически опасни лица, 29). Лагерът Белене е временно затворен през 1953 г., обаче през 1956 г. след унгарското въстание отново е отворен, за да бъдат затваряни там политически неудобни лица (ЦДА – София, ф./фонд 1, оп./опис 6, а.е./архивна единица 1885, л./лист 1). През 1959 г. той е окончателно закрит (ЦДА, ф. 1, оп. 6, а.е. 3984, 9). Освен лагера Белене има още дузина други трудовонаказателни лагери, от които по-специално този в Ловеч, построен през есента на 1959 г., наричан от август 1962 г. „Трудова група“, има лоша репутация поради лошите затворнически условия: През 1962 г. даже Политбюро на свое заседание осъжда изтезанията над затворниците в лагера Ловеч, произнася партийни и дисциплинарни наказания срещу сътрудници на отговорните местни органи на властта и решава лагерът да бъде закрит: процентът на смъртност в този лагер определено е над този в Белене (ЦДА, фонд 1, оп. 6, а.е. 4759, 1–3; Стоянова/Илиев. Политически опасни лица, 30). Повечето от публикуваните от Цветан Тодоров затворнически спомени се отнасят за лагера в Ловеч (Тодоров. Гласове от Гулаг-а / Todorov, Voices of the Gulag). Преобладаващата част от интернираните в Ловеч се смятат за криминални престъпници (Стоянова/Илиев. Политически опасни лица, 31).

За историята на трудово-наказателните лагери в България вж.: Стоянова/Илиев. Политически опасни лица, 9–50.

88 Мигев. По въпроса за установяването на съветски модел на социализма в България, 41.

89 Между септември 1944 и август 1953 г. над 7 000 семейства, наброяващи около 25 000 души, са принудително преселени – от които 2 548 семейства от София, и 4 028 – предимно мюсюлмански семейства – от граничните райони. От ноември 1956 до май 1957 г. още един път от София са изселени почти 400 семейства на хора, „настроени

приблизителни данни на български автори общият брой на репресираните под една или друга форма до 1953 г. надвишава 100 000.⁹⁰ В своето проучване на политическото потисничество Пенка Стоянова и Емил Илиев установяват, че повече от 23 000 души са интернирани между 1944 и 1962 г. в трудови лагери, около 15 000 от тях по политически причини.⁹¹

След смъртта на Сталин и важния Априлски пленум на БКП през 1956 г., който бележи издигането на Тодор Живков начело на партията и взема решение за нов курс в партийната политика, като осъжда и „Култа към личността“⁹², се достига до забележимо намаляване на нивото на репресии. Дори тогава – въпреки известно либерализиране на културната сфера, в принципа на „демократическия централизъм“ и в абсолютното господство на Партията нищо не се е разклатило – те остават непоклатими. Партията и по-нататък не оставя никакво съмнение в своята доминираща роля и потиска всяка естествена или предполагаема съпротива при необходимост с използване на органите за сигурност. Така между 1958 и 1962 г. около 700 „политически опасни личности“ са интернирани в трудови лагери. Същевременно обаче общественият климат след 1956 г. не е белязан от страх и терор.⁹³ Развитие на широко дисидентско движение не се осъществява и поради това, че ръководството на Партията съумява да активизира/подтикне голяма част от интелегенцията в/към лоялност към режима, а също така поради липсата на широки потомствени граждански и социално-демократично формирани пролетарски среди, от редовете на които да бъдат пренесени опозиционни идеи в обществото.⁹⁴ Ортодоксалната църква в началото на петдесетте години в общи линии се примирява със своето подчинено положение, грижи се за своите ставащи все по-малко „овчици“ и не поставя никакви политически искания към режима.⁹⁵ Но критиците на ре-

враждебно спрямо народната власт“. Повече от половината от тях се определят като семейства на бивши индустриалци, търговци и „кулаци“ и само две са работнически семейства. И в следващите години също продължава практиката на изпращане във вътрешно заточение, при което са засегнати предимно хора от София (Стоянова/Илиев. Политически опасни лица, 67-70).

90 Калинова/Баева. Българските преходи 1939–2002, 102.

91 Стоянова/Илиев. Политически опасни лица, 39.

92 Виж публикувания през 2002 г. Протокол на заседанието (Априлският пленум на ЦК на БКП); срв. Богданова. Българският вариант на десталинизацията.

93 Стоянова/Илиев. Политически опасни лица, 39.

94 За българското дисидентство, което приема организирани форми едва през 1988/89 година, виж Христова. Власт и интелегенция; същата, Специфика на българското „дисидентство“. Даже между тези независимо мислещи е имало много комунисти. За практикуваната от Тодор Живков стратегия за приобщаване на интелегенцията виж Марчева/Marčeva, Change of the Guard, Part II, 55.

95 Вж. Пундев. Църкви и религиозни общества / Pundeff, Churches and Religious Communities, 556 и. 559. Понеже българската ортодоксална църква също се изживява като изключително патриотична институция, тя приема да се идентифицира поне с тази част от комунистическата реторика и политика. И обратното, от страна на БКП от шестдесетте години нататък на православните традиции се отглежда все по-значителна роля в националната история (вж. пак там, 559).

жима са подложени на преследване, което не се спира дори пред границите на държавата.⁹⁶

Поради това главна жертва на държавния потиснически апарат не са опозиционни интелектуалци или непокорни работници, а мюсюлманските малцинства в страната, които представляват около 15 процента от общото население. През седемдесетте години помаците (българомохамедани) са принуждавани да сменят своите арабско-турски имена с български, а през осемдесетте години е предприет опит, с насилие да се българизира турското малцинство. Свързаните с това масови нарушения на човешките права, както и формираната се съпротива на турците довеждат България до драматична международна загуба на репутация през втората половина на осемдесетте години, след като десетилетия преди това западният свят е отделял малко внимание на тази страна.

Обаче точно това протичащо сравнително без произшествия политическо развитие прави България подходящ обект за изследвания на политическата, икономическата, обществената и културната практика на реалния социализъм. Българската комунистическа партия не е трябвало нито непрекъснато да посвещава всичките си енергии за задържане на заплашената си власт, както нейните другари в Полша, нито се е отдалечила от обществото в такава степен, както чехословашката КП след Пражката пролет. БКП също така не е конфрнтирана с революция, както управляващата Унгарска социалистическа работническа партия през 1956 г., която поради тази причина – след един период на брутални репресии – е принудена да прояви готовност за специални компромиси. Българските комунисти могат много по-твърдо и без външна заплаха, с великодушната подкрепа на Съветския съюз, да се посветят на своята цел за радикална трансформация на обществото и за преобразуване на ценностната система, които трябва да доведат до изграждане на комунистическо общество.⁹⁷ Предмет на настоящото изследване са идеологическите основи и практическите мероприятия на този обществено-политически проект, чийто резултат е трябвало да бъде един населен с Нови хора „социалистически“ – и в крайна сметка „комунистически“ начин на живот, както и централните действащи лица и неговите практически резултати.⁹⁸

Значението на това начинание се определя от неговата идеологическа и прагматична сигнификантност: от една страна, осъществяването на „социалистическия начин на живот“ би означавало интернализиране на ценностната система на социализма, така че хората дори и без указания на партията или

96 Писателят Георги Марков, който през 1970 г. емигрира в Лондон и в следващите години изготвя за радио „Свободна Европа“ репортажи, критикуващи режима, е убит през септември 1978 г. от агент на българските държавни служби за сигурност, който при разминаване незабелязано го пробощда с отровна инжекция, скрита в чадър.

97 Вж. Хьопкен. Модернизация, традиция и социална промяна / Höpken, Modernisierung, Tradition und sozialer Wandel, 631.

98 Заимстването на концепции е от проучването на Жужа Ферге (Zsuzsa Ferge) „социална политика“ („societal policy“) на унгарската социалистическа държава; вж. Ферге. Едно общество в процес на създаване / Ferge, A Society in the Making.

на други организации, а от вътрешни подбуди да мислят и да действат по социалистически. От друга страна, „социалистическият начин на живот“ обхваща такива нагласи и образци за поведение, които се считат за необходими за съжителството в едно урбанизирано общество, както и за успешното функциониране на една модерна икономика. Пропагандирането и разпространяването на „социалистическият начин на живот“ представлява важна стратегия на държавата – да институционализира своята идеология и реторика в ежедневието на обществения и частния живот, и по този начин тя да установи своята културна хегемония.⁹⁹ В „социалистическият начин на живот“ би се достигнало до същински затворен кръг: животът ще се определя от идеологията и същевременно действителният живот ще символизира идеологията.

„Социалистическият начин на живот“, има за цел всеобхватно политизиране на бита, следователно е съставна част на „тотализиращите“ стремежи на социалистическата държава, която иска да преустрои всички сфери на обществото според социалистическите принципи. Този политически диспозитив, който води до много последици, се разкрива едва тогава, когато при анализа на социализма се вземат под внимание опитите хората да бъдат променени. Анализът на стратегиите и средствата, с които държавата, партията и подопечните им масови организации възнамеряват да наложат представите за Новия човек, дава възможност да се направи една етнография на реалносоциалистическата система. Тази етнография се фокусира върху взаимодействието между политика и общество, между идеология и социална практика, както и между обществените и частните действащи лица. Моето изследване поради това може да се възприеме като принос към обществената политика на българския комунизъм, при което аз въз основа на показателни примери анализирам някои централни за реализирането на „социалистическият начин на живот“ области от политиката и се концентрирам върху области от живота извън формалните структури (като например семейния живот), за да мога да определя обхвата на присъствие на обществената сфера в привидно частната сфера.

Проблемът на „социалистическият начин на живот“ според вижданията на управляващите комунисти и на техните пропагандисти не се състои в това, че планираното от тях преустройство на бита и хабитуса на гражданките и гражданите би останало безрезултатно, а в това, че така формираните се начини на живот не отговарят изцяло (или изобщо не отговарят) на техните представи. Предвид огромните обществени трансформации, които изживява България предимно през петдесетте и шестдесетте години, както и поради нарастващата степен на комплексност на обществото, не е никак странно, че реалният живот не отговаря на „хелиографското копие“ на идеолозите на „социалистическият начин на живот“. Освен това чрез идеолозите на партията се променят възприятията на социалната реалност, както и самата „реалност“, така че непрекъснато възникват нови проблеми. Цел на този труд е да се даде обяснение на тези променящи се идеи за „социалистическият начин на живот“ и да се опишат

99 Вж. Клигман. Политиката на двуличиe / Kligman, The Politics of Duplicity, 3.

най-съществените пречки, идентифицирани от пропагандаторите на тези идеи. Вследствие на това идеологията се превръща в един безкраен проект, който постоянно се нуждае от нови усилия за своето реализиране.

Освен това с времето се променят интерпретациите в какво всъщност се състои правилният начин на живот в социализма, както и съответните подходи за неговото реализиране. То е свързано и с това, че актьорите на фронта на бита в никакъв случай не са хомогенни. Различни институции и различни поколения активисти невинаги споделят еднакви възгледи относно „социалистическия начин на живот“ и това, което проектират теоретичите в центъра, се проявява съвсем различно на местно ниво. Освен това реализирането на „социалистически начин на живот“ невинаги стои в центъра на конкретната политика на партията и на правителството, особено когато икономически съображения налагат определена отстъпчивост спрямо такива форми на поведение, които не съответстват на идеологическите представи.

Следователно значението на проблема на „социалистическия начин на живот“ произтича не само от резултатите, реализирани от съответните инициативи, а се дължи и на неговата стратегическа функция – да бъде оправдание за намесата на държавата в ежедневието. Идеята, че формите на поведение във всички възможни ситуации на живота трябва да бъдат поставени на социалистическа основа и за всички действия и постъпки да се прокламира един социалистически стандарт за поведение, е силен импулс за усилията на социалистическата държава и нейния идеологически и социално-политически апарат, за да надзирават и контролират населението и да проникват в неговия частен живот. Гейл Клигман например пише в рамките на изследването си за Румъния по времето на Чаушеску: „Конструирането на новата социалистическа личност и на социалистическото общество зависи от усърдния мониторинг и дисциплиниране на населението“.¹⁰⁰ Концепцията за Новия човек, която лежи в основата на проекта на „социалистическия начин на живот“, превръща населението в обект на държавна намеса, която се представя както като мероприятие за подобряване на положението на населението, така и като реализация на една целебна благотворна идея. Така идеологическите планове съвпадат с прагматичните разсъждения. Социалистическата държава се стреми да мобилизира населението за своите цели и поради това е необходимо – ако иска да не разчита само на насилие и принуда, които са неосъществими в дългосрочен план поради високата им политическа, социална и икономическа, както и идеологическа цена – да превърне населението в една лоялна, добре функционираща маса: „Населението, което едновременно е и обект, и субект на социален експеримент, със или без неговото съгласие е трябвало да се моделира в матрицата на социалистическата държава“.¹⁰¹ Моето изследване следователно може да се възприеме и като принос към политическата история на реалния социализъм в България по отношение на властовите стратегии за

100 Клигман. Политиката на двуличиe / Kligman, *The Politics of Duplicity*, 13.

101 Там там.

контрол и дисциплиниране на управляваните и за създаването на легитимност за властващите.

Задачата на социалното дисциплиниране и контрол изглежда за управляващата партия още по-належаща, когато поради огромната миграция от селата в града през петдесетте и шестдесетте години маси от възприеманите като назадничави селяни пристигат в градовете, разглеждани като разсадници на социалистическия начин на живот. Пропагандата на Новия човек затова е лост, чрез който едно социализирано в селото население да бъде доведено до модерни и градски начини на живот. С нарастващото отваряне на страната към „Запада“ през шестдесетте години концепцията на „социалистическия начин на живот“ става средство на борбата срещу влиянието на „буржоазната“ идеология, заплашваща легитимността на режима. Партийното ръководство се надява, че гражданките и гражданите, които са интернализирали социалистическия ценностен канон и определят идентичността си чрез понятията на социалистическата идеология, са имунизирани срещу подривната сила на западните обещания и пророчества. „Социалистическият начин на живот“ трябва да направи гражданките и гражданите по такъв начин горди със своите ежедневни културни практики, че да развият вътрешна, интимна идентификация със социалистическата нация.¹⁰² За тази цел служи също пропагандирането на „социалистическия патриотизъм“, което в никакъв случай не е по-малко интензивно, но с годините приема все по-силно националистическо звучене. Всяко действие трябва да има смисъл не само в своя актуален контекст, но също така и да репрезентира подобаващо социалистическата култура на родината. Поради това аз ще изследвам също така реторичните и политическите стратегии на патриотизма и национализма, които не остават без последствия върху ежедневието на хората.

Стремежът да бъде преустроен по социалистически животът на масите създава силен мотив за генериране на експертни знания по въпросите на ежедневието и на обобществяването. „Социалистическият начин на живот“ е широко скроен проект на обществено-социалната политика и служи както за оправдание за съществуването на растящата бюрокрация, така и на пропагандния апарат на партията и на нейните обслужващи организации. Въз основа на тази институционална и също така когнитивна динамика полезрението на инициаторите на социалистическата култура на бита се разширява все повече и повече и те в крайна сметка трябва да работят за изготвяне на социалистически инструкции за семейните отношения, за събирането и отстраняването на сметта/отпадъците и за поведението при движението по пътищата. Поради това апелът за „социалистически начин на живот“ е идеално оправдание за дълга поредица от мероприятия, които първоначално са икономически и социално-политически мотивирани. Обаче след като тези мероприятия са вкарани в контекста на Новия човек, те влизат в ролята на морален императив. Това като резултат довежда до свръхдетерминираност на политическите мероприятия при социализма, тъй

102 За концепцията на интимното идентифициране с нацията виж: Херцфелд. Културна интимност / Herzfeld, Cultural Intimacy.

като по принцип те се определят от различни форми на рационалност и поради тази причина често са податливи за вътрешни противоречия.

В крайна сметка в основата на стремежа да бъде променена културата на ежедневието и на обществените, и на частните форми на поведение на хората, в смисъл на всеобхватно повсеместно рационализиране и дисциплиниране на обществото, е заложен един идеологически диспозитив, който в крайна сметка не се спира и пред интимния живот на гражданките и гражданите, а се стреми да го подчини на държавното планиране и преустройство в „социалистическа“ посока. Оттук произтича особеното значение на политиката на възпроизводство, която аз анализирам подробно като решаващо основно мероприятие на политиката за преустройство на ежедневния живот, но също и като добър пример за амбивалентните отношения между държавната политика и свое-нравие/ свое-мислието на управляваните.¹⁰³

Ниво на научните изследвания

Обществената история на социалистическа България все още не е написана, а и също така за някои конкретни проблеми в моето изследване все още няма съответното надлежно ниво на научни изследвания. Поради това – предвид широката обхватност на проблематиката – не всички релевантни теми са обработени с необходимата интензивност/детайлност (така например аз обсъждам образователното дело само в рамките на други проблемни области, въпреки че естествено именно на педагогическите институции е отредена централна роля при формирането на социалистическия хабитус).

Всъщност за повечето от интересуващите ме въпроси има надлежни изследвания за други реалносоциалистически общества, които използвах не само като база за сравнение, но също и за контекстуализиране на конкретния български пример. Не дотам впечатляващото ниво на българските изследвания, от една страна, е следствие на по принцип ниския интерес на българската историография към времето на реалния социализъм и, от друга страна, се дължи на слабото представяне на социалноисторическите теми в българската историческа наука, където все още доминира политическата събитийна история.¹⁰⁴ Така например само 13% от всички публикувани между 1990 и 2004 г. научни статии във водещото в България списание за история *„Исторически преглед“* са за времето на реалния социализъм, като почти половината от тях се отнасят за годините до 1953 г. При това са изследвани предимно политическите аспекти на завземането на властта от българските комунисти и установяването на съветския модел на социализма.

103 Вж. Клигман. Политиката на двуличиe / Kligman, The Politics of Duplicity; Хайтлингер. Възпроизводство, медицина и социалистическата държава / Heitlinger, Reproduction, Medicine and the Socialist State.

104 За българската историография след 1989 г. виж: Колева/Еленков. Състоя ли се „Промяната“? (Koleva/Elenkov, Did the „Change“ Happen?); Брунбауер. Историческа антропология в България / Brunnbauer, Historische Anthropologie in Bulgarien; Запрянова/Няголов/Марчева. Историографията между приемственост и промяна.

По-съществено отношение към историята на обществото на социалистическа България имат наличните трудове за аграрната реформа след Втората световна война и за колективизацията на селското стопанство, които са изследвани подробно от Владимир Мигев (без обаче да се навлиза по-подробно в перспективата на засегнатото селско население).¹⁰⁵ В тясна връзка с радикалната трансформация на селския сектор е миграцията от селата в градовете и предизвиканата от нея урбанизация, които от социологическа и политическа гледна точка са представени от Бойка Василева, а от антропологическа – от Ивайло Дичев.¹⁰⁶ Интензивните демографски, социални и икономически промени, които характеризират социалистическа България и в рамките на едно поколение я превръщат от аграрна в индустриална страна, са описани в поредица от изследвания както на западни, така и на български автори, разгледани по принцип макроперспективно. Кратък сбит обзор предлагат издаденият от Сирил Е. Блек през 1976 г. сборник „Процесът на модернизация: Българският случай“, както и сборникът с обзорни изложения върху различни аспекти на социалната промяна в България от 1960 г. насам под редакцията на Николай Генов и Ана Кръстева.¹⁰⁷ За представянето на икономическите основи на обществената трансформация можах да ползвам задълбочените анализи-обобщения на българската стопанска история, излезли изпод българско и западно „перо“.¹⁰⁸ Конкретното производствено-икономическо изследване на Майкъл Палейрет за стоманолейярните заводи в Перник и Кремиковци, разбира се, бе от голяма полза за представянето на икономическото измерение на комбината „Кремиковци“, който изследвах като централно място на социалистическата обществена политика.¹⁰⁹ Освен това естествено и съвременната българска икономическа и социологическа литература предоставя – въпреки определени идеологически деформации и проблематични данни в отделни случаи – ценни насоки, например за социалната стратификация и за развитието на семействата.¹¹⁰

Доминиращата в България още преди 1989 г. парадигма за модернизацията при историческото позициониране на социализма лежи също и в основата на досега най-широкообхватния и най-нов анализ на българската съвременна

105 Мигев. Колективизацията на българското село.

106 Василева. Миграционни процеси в България след Втората световна война; Дичев. Усядането на номадския комунизъм.

107 Блек. Процесът на модернизация / Black, The Process of Modernization; Генов/Кръстева, България 1960–1995 / Genov/Krasteva, Bulgaria 1960–1995. Томът за България в рамките на поредицата „Наръчник за Югоизточна Европа“ също предоставя сбит обзор за различни аспекти на обществените промени в България (Гротхузен. „Югоизточна Европа – наръчник“, том 6: България / Grothusen, Südosteuropa-Handbuch, Bd. 6: Bulgarien.

108 Лампе. Българската икономика / Lampe, The Bulgarian Economy; Макинтайър. България / McIntyre, Bulgaria; Аврамов. Стопанският XX век.

109 Палейрет. „Ленин“ и „Брежнев“ / Palairret, „Lenin“ and „Brezhnev“.

110 Напр. за семействата: Кюранов. Днешното българско семейство; Динкова. Съвременното българско семейство; Спасовска. Семейството; за новото социално разслояване виж: Димитров. Социалнокласовата структура; Иванов. Социалната структура (4 тома).

история: представените от Евгения Калинова и Искра Баева „Преходи“, които характеризират най-близкото минало на България (1939–2002 г.).¹¹¹ В изложението си двете авторки са се съсредоточили всъщност върху политическата история, предимно в смисъла на събитийното ѝ представяне. Историчката Илиана Марчева подчертава също успехите на социализма в областта на модернизацията (разбира се, не съвсем дълготрайни) – подобно на Калинова/Баева и на специалиста по икономическа история Румен Аврамов и тя разбира тези успехи като органичен продукт на българската история и се насочва към социални и изходни културни предпоставки, – които са улеснили съществено установяването на социалистическия строй.¹¹² Марчева е автор и на една от редките историографски публикации, отразяващи края на социализма, при което тя се позовава също и на общественото развитие.¹¹³ Същата авторка е изготвила анализи на стопанската политика на БКП през петдесетте и шестдесетте години, съдържащи се в една монография, която разглежда консолидирането на властта на новия партиен шеф Тодор Живков във връзка с насоките на стопанско-политическото развитие.¹¹⁴ Други аспекти на обществената трансформация, които биха били интересни именно от гледище на модернизацията (като например развитието на образователното дело и на социалната мобилност) след 1989 г. все още не са били предмет на кохерентно, систематично изследване.

Въпреки че в научните изследвания съществува консенсус, че след Втората световна война българското общество е преминало през процес на радикална трансформация, обаче все пак се промъкват и съмнения дали тази трансформация би могла еднозначно да се опише като модернизация. Например в този смисъл се произнася Волфганг Хьопкен.¹¹⁵ По-малки по обем проучвания на важното и за настоящото изследване естество на роднинските връзки в социализма, направени от българската социоложка Детелина Радоева, както и от канадската антроположка Елеанор В. Смолет, посочват важните икономически функции на роднинските отношения през осемдесетте години, протичащи в противовес на модернистичните разбирания на управляващите комунисти.¹¹⁶ Днес за съжаление от страна на историчките и историците в България няма систематичен интерес по въпроса за това, как измененията на макрониво са въздействали на малките социални групи и на отделните индивиди на ниво ежедневие и дали от това следва, че парадигмата на модернизацията действително предлага подходящата рамка за анализ на периода на реалния социализъм.

111 Калинова/Баева. Българските преходи 1939-2002.

112 Марчева. Българският път към Европа.

113 Марчева. Началото на края на социализма в България през първата половина на 80-те години.

114 Марчева. Т. Живков – пътят към властта.

115 Хьопкен. Модернизация, традиция и социална промяна / Höpken, Modernisierung, Tradition und sozialer Wandel.

116 Радоева. Роднинските отношения в живота на съвременния българин; Смолет. Икономиката на бурканите/Бурканна икономика / Smolett, The Economy of Jars.

На съществено по-голямо внимание се радват тези въпроси понастоящем в българската етнография и етнология, от която в последните години са произлезли някои от най-интересните изследвания по въпросите на бита при социализма. При това авторките и авторите изтъкват несъответствието между действителния начин на живот и идеологическите задания, което те често обясняват чрез продължаването да се живее по „традиция“ или чрез проявяване на свое-нравие от страна на населението.¹¹⁷ В един сборник за неформалните отношения в България някои авторки разискват въпросите на традицията и модернизиранието по отношение на развитието на семейството и роднинските връзки.¹¹⁸ Както е характерно за българската етнография/етнология, тези проучвания се концентрират най-вече върху селските райони, които обаче не са в центъра на опитите на партията за реализиране на „социалистическия начин на живот“, понеже това е автентичен проект за урбанизиране. Обаче въпреки това тези изследователски трудове предоставят важни опорни точки за отношението между държава и идеология, от една страна, и ежедневния живот и социалните практики – от друга. Антропологът Ивайло Дичев е изследвал конкретно въпросите на урбанизацията, както и на политическото управление на този процес и на неговите социални резултати. При това той разглежда теми, които лежат и в основата на настоящия труд, по-специално проблемите на социалното дисциплиниране и контрол.¹¹⁹

Теоретично най-впечатляващата до днес интерпретация на българския социализъм произлиза също от антрополог, но от САЩ: Джералд Крийд въз основа на своето полево изследване на живота и труда в село Замфирово прави извода за „доместициране“ на социализма от селското население. Така той описва един процес на манипулация и усвояване на централната политика от местното население, което се възползва от усетената в партията необходимост да се представят идеологията и реалността като кохерентни. В процеса на съвместяване на национална политика и местни практики се развиват многобройни неформални плетеници от взаимоотношения, които за дълго време правят социализма един по-толерантен строй, отколкото той би бил иначе.¹²⁰ Анализът на Крийд преодолява непродуктивната дихотомия между политика и общество, респективно между идеология и социална практика, и показва на основата на конкретния пример възможностите за действие на хората в тяхна-

117 Вж. Иванова/Лулева/Попов. Сборник „Социализмът: реалност или илюзии“ от едноименната конференция в София през 2002 г.; вж. също: Петров. предефиниране на селската община / Petrov, Redefining the Village Community; Същият автор. Социалистически трудови празници / Sozialistische Arbeitsfeiern; Пимпирева. Селският панаир / Pimpireva, The Village Fair; Добрева. Времени ритми и работа с време / Dobрева, Zeitythmen und Umgang mit Zeit; Добрева/Волф. Дейности в едно трудово-кооперативно земеделско стопанство / Dobрева/Wolf, Arbeiten in einer landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaft.

118 Брунбауер/Казер. За ползата от роднините / Brunnbauer/Kaser, Vom Nutzen der Verwandten.

119 Дичев. Усядането на номадския комунизъм.

120 Крийд. Опитомяване на революцията / Creed, Domesticating Revolution.

та местна обкръжаваща среда, които обаче също оказват обратно въздействие върху центъра.

Продуктивността на този подход показва изключително релевантното за моето изследване проучване на българския антрополог Илия Илиев за ролята на бабите във възпитанието на децата по време на социализма и по какъв начин партията гледа на това. Илиев разяснява, че устойчивите социални практики са били приети и в официалната идеология дори и когато първоначално са считани за несоциалистически.¹²¹ Амбивалентната връзка между идеология и социална практика се разглежда и от две млади исторички, които пишат за политиката на потребление и за намаляването на шума по време на социализма.¹²² Клаус и Юлиана Рот, както и Петър Петров изследват от тази гледна точка „социалистическата“ практика на празници и тържества, а Карол Силверман анализира опитите да бъде политизирана „народната култура“ – въпроси, които играят важна роля и в моето изследване в контекста на идеологически мотивираното преустройство на ежедневието живот.¹²³ Етноложката Анелия Касабова-Динчева се посвещава на напрежението между идеология и ежедневен живот по отношение на идеологическите представи за сексуалност и съответните политически практики – проблематика, която е важна и за моето изследване.¹²⁴ В този контекст се вписват и проучванията на Волфганг Хьопкен и Димитър Василев върху репродукционната политика, която аз считам за едно от централните полета на политиката в рамките на държавното колонизиране на частния живот и поради това ще я изследвам по отношение на връзки и взаимодействия между идеология, политика и социална практика.¹²⁵

Едно изследване, което може да служи за пример, представлява дисертацията на Карин Тейлър, анализираща сложните отношения между оказване на политическо влияние, идеологическа реторика, официални организации и индивидуални житейски биографии в младежката култура на академичните среди в България през шестдесетте и седемдесетте години.¹²⁶ В нейната работа, която до голяма степен почива върху комбинация между дискурсен анализ на идеологическа литература и оценки на интервюта, авторката, от една страна, изяснява, че културните и ежедневните практики на младежите не се движат според официалните предписания за коректно поведение на младите хора. Така например

121 Илиев. Семейство, идеология и политика / Iliev, Familie, Ideologie und Politik.

122 Минева. Разкази и образи на социалистическото потребление; Генчева, Звуци и шум / Guentcheva, Sounds and Noise.

123 Рот/Рот. Системата на социалистически празници / Roth/Roth, The system of socialist holidays; Петров. Социалистически трудови празници в предприятието / Petrov, Sozialistische Arbeitsfeiern im Betrieb; Силверман. Политиката на фолклора / Silverman, The Politics of Folklore, 57.

124 Касабова-Динчева. Нови стари норми / Kasabova-Dintcheva, Neue alte Normen.

125 Хьопкен. Демографско развитие и демографска политика / Höpken, Demographische Entwicklung und Bevölkerungspolitik; Василев. България / Vassilev, Bulgaria; вж. Брунбауер/Тейлър. Създаване на „социалистически начин на живот“ / Brunnbauer/Taylor, Creating a ‘Socialist Way of Life’.

126 Тейлър. Ленън, не Ленин / Taylor, Lennon, not Lenin.

западната поп музика въпреки нейното официално отхвърляне се радва на най-голяма популярност, докато партията търси пътища да представя тази музика по контролиран от нея начин. Но, от друга страна, много младежки дейности се извършват в поставените от масовите организации (предимно от Комсомола) рамки и някои привидно неполитически инициативи, като самостоятелно организирани излети до исторически значими места, съответстват на измайсторените в патриотичен дух разкази-клишета на режима. Освен това младежите охотно приемат поне някои аспекти на реториката на партията, която представя младежта като поколението на утрешните комунисти, като бъдещето на страната и като автономни, независими субекти.

Точно за тези основни въпроси се отнася моето изследване, въпреки че се разглеждат по-скоро от гледище на политически действащите лица: какви наративи за интеграция на обществото предлага държавата, как да се вкоренят те в бита на хората, и какви са постигнатите резултати?

Източници и методи

Анализът на упоменатите теми се опира предимно на различни видове писмени източници. Това, от една страна, са архивни материали, най-вече от архивите на Отечествения фронт, на Българската комунистическа партия, на Министерския съвет и на компетентните по въпросите на това изследване министерства (като Министерството на здравето и Министерството на труда), които всички заедно се съхраняват в Централния архив в София. Държавният окръжен архив в София също съхранява важни документи по тези теми, например заводския архив на стоманодобивния завод „Кремиковци“, който ще играе важна роля в моя разказ. Поверителни доклади за различни проблеми на „ежедневие“ и мнението на населението за политиката на партията бяха намерени в архивите на Етнографския институт на Българската академия на науките (БАН), както и на Научноизследователския институт по профсъюзни проблеми, който днес е към синдикалната конфедерация КНСБ. Важни източници на информация по въпросите на бита и на реакциите вследствие на политиката на партията без съмнение ще се намерят също и в архива на Министерството на вътрешните работи – за съжаление той все още не е достъпен за (чуждестранни) учени изследователи.

От друга страна, разбира се, има богат материал от публикувани източници, понеже в крайна сметка целта на това изследване е анализ на идеологическите представи, а те бяха представяни публично. Поради това широк спектър от сборни текстове относно различните аспекти на „социалистическия начин на живот“ и целите на обществената политика беше взет под внимание за дискурсен анализ. Важни източници за представянето на държавните действия бяха освен това законови текстове и други нормативни актове. За важния въпрос: какви проблеми откриват държавата, партията и нейните идеолози по отношение на „социалистическия начин на живот“, много полезни също се оказаха публикуваните източници – независимо дали бяха научни изследвания, про-

пагандни статии или печатни произведения. Партията и държавните органи е трябвало в края на краищата да знаят „къде ги стяга обувката/чепикът“. На този стимулиращ импулс ние дължим съвременни проучвания за бита в България, които дават информация не само за интересите и проблемите на държавните органи, но и за социалната практика. Така например български етнографски проучват продължаващото съществуване на религиозни практики през шестдесетте и седемдесетте години, заклеямени като особено маркантно отклонение от „културата на социалистическия бит“ (някои от тези проучвания не са публикувани, очевидно поради това, че откритите несъответствия между намеренията и реалността са много големи). Социологията през седемдесетте и осемдесетте години се посвещава на различни аспекти на някои начини на поведение, които са възприемани като отклонения от нормите. При това отклонението се разбира като нарушение не само на законите, но и като провинение спрямо имплицитните и експлицитните морални норми на социализма. През 1968 г. е основан социологическият институт „Институт за младежки проучвания“, който между другото се посвещава и на проблемите на начина на живот на младите хора и на младежката престъпност.¹²⁷ Също и в ежедневниците може да се прочете за „проблеми на ежедневието“.

Затова пък публикуваните спомени на бивши изтъкнати личности от партийния и държавния апарат, както и на представители на интелигенцията се оказаха съвсем безполезни за постановките на моята проблематика, защото се състоят до голяма степен от самовъзхвала, защита на своите собствени възгледи и идеи, без задълбочено отразяване на живота при социализма.

Централен източник и информационна база за представянето и анализа на икономическите, социалните и демографските развития представляват статистическите данни, повечето от които са публикувани. При използването на тези данни естествено се подходи с внимание и предпазливост, особено по отношение на стопанските резултати, понеже е добре известна максимата на комунистите да не се доверяват на никаква статистика, която самите те не са фалшифицирали. Важни статистически данни например за безработицата и за демографското поведение бяха получени и от непубликувани източници като вътрешни доклади на партийните и държавните органи.

Използвах интензивно и съвременни социологически и етнографски изследвания, които служат както като първични, така и като вторични източници. Първични, защото те могат да дадат дискурсно-аналитични сведения за важни елементи на държавната политика в различни области на управлението на обществото. Също така тези проучвания предоставят сведения за разпознаването на проблемите от държавата и са подходящи за разкриване и усвояване на експертни познания, които са абсолютно необходими за всяка обществена политика. Те са от интерес като вторични източници, понеже представляват съвсем сериозна научноизследователска работа и дават сведения за резултати от анке-

127 Вж. Ошлис. Аспекти на младежката престъпност / Oschlies, Aspekte der Jugendkriminalität, 14.

ти и допитвания, които след критична проверка предоставят съществен поглед върху тези проблемни области, които са в центъра на моето изследване. В този контекст много ценни са също различните изследвания на бюджета на времето, които отчасти диференцират по принадлежност различни социални прослойки. Не на последно място, на основата на тези източници настоящото изследване носи силни белези на историческа социология, при което обаче анализът на обществените динамики и социалните практики се свързва с анализа на политическите и идеологическите рамкови условия.

Въпросът за това, как са реагирали хората на инициативите за създаване на един „социалистически начин на живот“ и какви проблеми са ги вълнували, каквито всъщност в социалистическото общество вече не би следвало да има, може да се възстанови – от една страна, с помощта на доклади на органите на властта и организациите, и от друга, чрез жалбите, оплакванията и молбите на гражданките и гражданите до Министерския съвет, до партийните ръководители и до Отечествения фронт. Публикувани спомени и сборници с интервюта, непубликувани дневници и автобиографии (преди всичко от центъра „Иван Хаджийски“, който е към българския „Галъп институт“) и направените от автора интервюта (както с наративен, така и със структуриран характер) дадоха допълнителни сведения не само за ежедневието при социализма, а също и за възприемането на държавните инициативи за преобразуване на начина на живот. Текстовият анализ както на съвременни, така и на ретроспективни биографични текстове освен това даде възможност за оценяване на интензивността на приемане на идеологическите тропи за конструирането на субективност. Бяха проведени интервюта и разговори, от една страна, с очевидци на времето, за да се дешифрира тяхното възприемане и в някои случаи интернализация на „социалистическия начин на живот“, и от друга – с някои пропагандисти и разпространители на реформата на бита както на централно, така и на местно ниво. При това аз се интересувах не само от техните мотивации, но разпитвах и за информации, които не биха могли да се получат по друг начин. Интерпретацията на тези биографични източници с различен произход се преплетоха заедно, като се обединиха с анализа на други видове източници.

Филмов и визуален материал не беше анализиран систематично за настоящото изследване, но той служи като индикатор за присъствието на определени тропи на официалната идеология в обществото.

Раздели на изследването

Моето изследване са подразделя на три главни части, които анализират различните подходи към преустройството на ежедневието и формите на поведение. При това всяка от тези части се фокусира върху определени аспекти, определени като релевантни, което същевременно означава, че други не по-малко съществени области (като учебното дело) са спестени. Някои глави на изследването се движат между различните проблемни постановки, което е израз на сложните връзки на преплитане на политика, идеология и бит.

В първата част (Глави 1–5) се разглежда вярата на управляващите комунисти в рамките на първите две десетилетия след завземането на властта, че мобилизирането на масите и създаването на нови материални реалности автоматично ще доведе след себе си социалистическа култура на бита (според мотото „Битието определя съзнанието“). Този подход към преустройството на ежедневния живот, който остава доминиращ до края на петдесетте, началото на шестдесетте години, се основава на такъв образ, който представя човека на социализма преди всичко като готов за саможертва аскетичен работник, което се описва в Първа глава. Три конкретни практически проучвания илюстрират тази стратегия, която има също и икономическа мотивация и довежда до възникване на специфични проблеми: младежкото бригадирско движение в годините 1946 до 1950 г., изграждането на „социалистическия“ град Димитровград от 1947 г. нататък и построяването на стоманодобивния завод „Кремиковци“ близо до София, което започва през 1958 г. Тези три практически примера показват образно значението на труда и на индустриализацията във връзка с представата за Новия човек, което се подчертава и в Първа глава, която скицира образа на човека в периода на ранния социализъм в България. На основата на тези три конкретни показателни примера следва да се обсъдят някои от трудностите, причинени от стремителната урбанизация и индустриализация в областта на културата на ежедневния живот и на трудовите отношения. Първата част завършва с обзор върху хода и резултатите от трансформацията на обществото, задействана и проведена чрез политиката на българските комунисти, която за няколко десетилетия превръща България от аграрна в индустриална държава.

Втората част (Глави 6–8) надгражда върху тази трансформация, понеже, от една страна, новите социално-икономически основи трябва да представляват базата за изграждане на социалистическата култура на бита, а от друга страна – поради стремителното преустройство на обществото, чийто темп и размери в крайна сметка лишават това преустройство от политическо управление и водят до нови предизвикателства за „социалистическия начин на живот“. Глава шеста реконструира дискурса върху „социалистическия начин на живот“, който от края на петдесетте години става все по-обхватен и представя най-важните елементи на тази идея, както и големите пречки, открити от идеолозите. В тази връзка аз обръщам внимание на все по-интензивния дискурс за патриотизма, който в резултат довежда до неприкрит национализъм, понеже патриотичната нагласа се превръща в характерен белег на социалистическите възгледи и убеждения и националистическите призови служат за укрепване основите на важни политически инициативи, а също и за вкореняване идеологията на държавата в ежедневните практики на хората. Тази глава служи едновременно и за изясняване на дискурсивните и идеологическите рамки на политическите стратегии и мероприятия, които са разгледани в следващите четири глави. Следващата глава е посветена на Отечествения фронт, който, като най-голяма масова организация на държавата от края на петдесетте години, се посвещава предимно на въпросите на преустройството на бита. Той разработва указания във всички области на живота за правилно „социалистическо“ поведение и се

опитва да ги въвежда чрез своя широк апарат. Тази част от изследователската работа завършва с три конкретни практически примера в Глава 8, които трябва да изяснят връзката на пропагандата за „социалистическия начин на живот“ със социалното дисциплиниране: като пример за наказване на поведение, което нарушава „комунистическия морал“, аз обръщам внимание на практиката на санкциониране от страна на партията на „неморално“ поведение у нейните членове. Към това се включва разглеждането на така наречените „другарски съдилища“, които е трябвало да наказват такова поведение на безпартийните, считано за отклоняващо се от приетите норми. Накрая чрез един пример за дейността на Отечествения фронт сред мюсюлманските малцинства в държавата аз обосновавам тезата, че концепцията за „социалистическия начин на живот“ оказва натиск за създаване на хомогенна картина на обществото, в която няма място за малцинства: те следователно е трябвало да бъдат асимилирани.

Глави 9 и 10 представляват третата част на този труд, в която се представя обществената и социалната политика. В тях се анализира подробно държавната, както идеологическата, така и прагматично мотивираната намеса в две важни области на ежедневиия живот: политиката спрямо семейството и репродукционната политика на българските комунисти.¹²⁸ Тези две тясно свързани помежду си теми се проследяват през целия изследван период, но те невинаги получават еднакво внимание от страна на политическото ръководство и от страна на идеолозите на „социалистическия начин на живот“. Едва след преломната фаза на преустройството в петдесетте години, след като общественото развитие отново започва да се движи в по-спокойно русло, са преоткрити първо семейството и след това възпроизводството на населението като важни области на държавната политика, придружени от широк дискурс по въпросите на семейната политика, както и на демографското развитие. Фокусирането върху тези две проблемни области също илюстрира тяхното значение за дискусията относно държавната намеса в ежедневиия живот (бита), защото семейният живот и сексуалното поведение са тези решаващи места, в които отделните индивиди договарят проектите за своя живот с изискванията на държавата и често ги налагат в противоречие с тези изисквания. И накрая – тези две теми са добра илюстрация на това, какви последици има трансформацията на обществото и как те са възприемани и интерпретирани от партийното ръководство, какво отношение е поддържала държавата към своите граждани и гражданки. И как в крайна сметка социалистическата държава претърпява провал и в опита си да подчини на своето планиране и да постави под свой контрол основните аспекти на ежедневиия живот, въпреки че социалистическата държава инвестира значителни ресурси и въпреки че тя в действителност е променила социалните практики.

128 Някои от мислите в тези две глави са включени и в съставената от мен съвместно с Карин Тейлър (Karin Taylor) статия: Брунбауер/Тейлър. Създаване на „социалистически начин на живот“ (Brunnbauer/Taylor, „Creating a Socialist Way of Life“).